

ББК 62.3 (4) УКР
III
Анна Голуб

Голодомор в Україні як злочин
проти українського народу

ПАМ'ЯТЬ НАРОДУ
НЕУБІЄННА:

СВІДЧЕННЯ ПРО ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 рр.
ТА ГОЛОД 1946 – 1947 рр. НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Чернігів
2006

ББК 63.3 (4УКР)6
П15

П15 Пам'ять народу неубієнна. Свідчення про голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині. Упорядники: Т.П. Демченко, Л.О. Легецька, І.Г. Карпова. – Чернігів: РВК "Деснянська правда", 2006. – 96 с.

ISBN 966-502-368-3

У книзі вміщено спогади очевидців про голодомор 1932-1933 рр. та голод 1946-1947 рр. на Чернігівщині, зібрані викладачами та студентами вищих навчальних закладів Чернігова.

*Видає на замовлення
Чернігівської обласної державної адміністрації*

П 0503020900-161
237-06

ISBN 966-502-368-3

ББК 63.3(4УКР)6

© Упорядкування.
Т.П. Демченко,
Л.О. Легецька,
І.Г. Карпова, 2006

Анна Гончар

Голодомор в Україні як геноцид проти українського селянства

Правда про голодомор 1932 – 1933 років доведена багатьма дослідниками, висвітлена в матеріалах і документах, викрита у спогадах сотень тисяч людей, які пережили це лихо.

Висвітлення Голоду в Україні розпочалося на зламі 80 – 90-х рр. ХХ ст. Наприкінці 1989 р., коли відкрився фонд центрального управління народногосподарського обліку СРСР, виявилось, що працівники статистичного відомства вели подвійний облік населення: фактичний для внутрішнього користування і фіктивний для публікацій.

За переписом 1926 р. населення України становило 18 млн. 43 тис., вже у 1933 р. статистичні дані про природний рух населення стали цілком таємними, а з 1934 р. відділи РАГСу було передано у відання НКВС. Таким чином Сталін намагався замести сліди голоду.

Перепис 1937 р. викликав скандал, бо по СРСР внаслідок колективізації, масового терору, голоду, що охопив декілька регіонів держави, не дорахувалися майже 15 млн. чоловік. Тому дані цього перепису знищили, а справжні результати сфальсифікували, демографів звинуватили в недообліку населення, керівників служби здебільшого репресували. Аналізуючи доступні архівні документи, можемо визначити, що лише від голоду 1933 р. померло близько 3,5 млн. чоловік.

Донині не встановлено точну кількість жертв страти голодом 1932 – 33 рр. В історичній літературі називають різні цифри – від 5,5 до 11 млн. чоловік.

Головним наслідком голодомору став геноцид українського селянства, а оскільки нація селянська, то, природно, що втрати сільських жителів означали демографічну катастрофу для нації в цілому. Нижче подана таблиця переконливо свідчить про це:

Рік	Народилося	Зареєстровано смертей	Природний приріст
1927	1млн. 184 тис.	522 тис.	662 тис.
1933	470 тис.	1млн. 850 тис.	– 1млн. 380 тис.

Більш вільно займатися пошуковою роботою та публікувати свої дані могли дослідники за кордоном. Вагомий внесок у справу дослідження голоду в Україні зробила діаспора Північної Америки. 50-та річниця Голоду стала відправним пунктом для відновлення розвідок про Голод. У 1982 році у Вашингтоні з'являються роботи Джеймса В. Кроула, Джеймса Мейса, Роберта Конквеста.

У 1986 році в Канаді вийшла праця Р. Конквеста “Жнива скорботи. Советська колективізація і терор голодом”, в якій він доводив, що голод був штучним, влаштований радянською владою, яка хотіла зламати український націоналізм.

26 квітня 1986 р. розпочала роботу Комісія Американського Конгресу про голод в Україні. Саме члени Комісії чи не вперше кваліфікували політику сталінського режиму в Україні “геноцидом”. Зібрані матеріали стали основою для роботи Міжнародної незалежної комісії юристів, створеної у 1988 р. за ініціативи Світового конгресу вільних українців для юридичної кваліфікації Голоду і виявлення підстав для трактування його як геноциду. Остаточний звіт було опрацьовано 1990 р. і передано до ООН.

Та світ заплющив очі та закрив вуха. Розслідування Конгресу про Голод-Геноцид 1932 – 1933 рр. в Україні та слухання в США через 55 років не призвели до бажаних наслідків. Навпаки, була здійснена спроба реабілітувати США за співучасть у злочинах сталінщини. У матеріалах “Комісії” знаходимо висновок: “Голод – це не результат попередньо розробленого плану, хоча він і носив штучний характер”. Нонсенс! Як можна “штучно” зробленим голодом виморити не менше 10 млн. людей, не плануючи його, не задумуючись, як це зробити.

Вже в наш час Левко Лук'яненко – голова Асоціації дослідників голодоморів в Україні – виділив 2 юридичні аспекти голодомору:

- 1) голодомор як найбільше порушення прав людини;
- 2) голодомор 1932 – 33 рр. – геноцид української нації, а геноцид – це міжнародний злочин. Звідси випливає питання відповідальності за порушення прав людини та допущений геноцид.

Стосовно того, що голодомор стався не через природні причини, а був організований людьми, тепер уже немає суперечок – ніхто з серйозних вчених цього не заперечує.

Люди, які організували голодомор – це влада, яка в Україні 1932 – 33 рр. належала Комуністичній партії Радянського Союзу, тоді ВКП(б).

Російська Федерація оголосила себе спадкоємицею СРСР. Світ визнав її за таку. Вона успадкувала місце СРСР у Раді Безпеки ООН, майно й приміщення союзних міністерств, золотий і валютний резерви СРСР і все інше, отже, РФ успадкувала й відповідальність за злочини СРСР, а тому вона є належним відповідачем, повинна нести відповідальність перед громадянами України, визнати свою вину та здійснити обряд каяття, як це зробила Західна Німеччина за злочини гітлерівського режиму. Але поки що це – тільки добрі побажання.

Взагалі довгий час урядова влада в Україні мало цікавилася цією проблемою. Зусилля по зрушенню з місця цього непростого питання здійснювала в основному громадська організація – Асоціація дослідників голодоморів в Україні, заснована у 1992 році. Довгий час керівництво держави байдуже ставилося до її діяльності та до теми голодоморів. Верховна Рада ігнорувала пропозиції щодо вшанування пам'яті жертв геноциду. Тим часом, кілька тисяч активістів Асоціації ініціювали роботу в регіонах (збирали спогади, свідчення очевидців, дотичні документи з архівів України).

Завдяки підтримці української діаспори США в Україні з'явився указ Президента України Леоніда Кучми про встановлення дня вшанування жертв голодоморів в Україні – останній четвер листопада. Відповідну постанову ухвалив і Уряд України. Вони зобов'язували владу різного рівня на місцях проводити Дні вшанування пам'яті жертв голодоморів у школах, вищих навчальних закладах.

Виконання згаданого Указу Президента та постанови уряду довгий час гальмувалося. Тільки в рік 70-річчя трагедії справа дещо зрушила з місця, хоча далеко не все заплановане, зроблено. Так, не виконане рішення Організаційного комітету з відзначення 70-річчя голодомору в Україні щодо встановлення пам'ятного знаку у Києві.

Питання голодомору слід винести на світовий розгляд, на міжнародному рівні визнати його геноцидом. У другій статті Міжнародної Конвенції ООН дається визначення геноциду як діям, скоєним з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку, а також як навмисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, що приводять до повного або часткового фізичного знищення її.

Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні та інших ав-

торів документально й наочно доводять факт геноциду українського народу.

Услід за парламентами Канади та Аргентини, Палата представників Конгресу США ухвалила резолюцію, у якій визнає Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр. масовим убивством. Вона висловлює підтримку прагненням України довести світу правду і домогтися її міжнародного визнання. Але з останнім виникли проблеми.

Відтак, коли у вересні поточного року, глава української держави виступав в ООН, із тексту його виступу кудись зникло ключове слово “геноцид”, як, до речі, й з проекту документу (як виявилось пізніше, за ініціативою самої України).

Постійний представник України при ООН В.Кучинський пояснив це просто: мовляв, після розмов з представниками інших країн він відчув, що слово “геноцид” для них буде неприйнятним, та ухвалення резолюції спричинить “ефект доміно”, коли таких самих оцінок вимагатимуть чорношкіра громада США або колишня британська колонія – Індія. А для України тепер головне – щоб слово “Голодомор” прозвучало у міжнародних документах, як звучить слово “Голокост”, та щоб був однозначно засуджений сталінський режим. Крім того, він наголосив, що це був перший документ, за яким з’являться й інші.

На нашу думку, й історики, і громадськість, і державне керівництво не повинні припиняти вивчення голодоморів і провадити систематичну роботу, щоб змусити світ визнати голод геноцидом.

Істина дійсно донесена до нас, але що ми з нею тепер мусимо робити? Традиція вшанування жертв голодоморів має підтримуватися молодим поколінням, адже доки жива пам’ять – живі й люди (*листопад 2003 р.*).

Наслідки голодомору 1932 – 1933 рр: демографічний аспект

На Заході про голод почали говорити ще в 1933 році. Однією з перших про це написав кореспондент англійської газети “Манчестер гардіан” Малькольм Маггерідж. 31 березня 1933 року кореспондент американської газети “Нью-Йорк таймс” Уолтер Дюранті повідомив читачів, що люди в Росії голодують, але не вмирають. Та ось кореспондент газети “Нью-Йорк геральд трибюн” Ральдо Барнс у своїй статті називає цифру жертв – 1 млн. чол. Вже 24 серпня, ніби реабілітуючись перед читачами, Дюранті збільшує її вдвічі, а 25 серпня у повідомленні Фредеріка Берчелла знаходимо вже 4 млн.

Уолтер Дюранті у бесіді з керівниками посольства Великобританії в Москві (жовтень 1933 р.) повідомив, що населення України зменшилося на 4 – 5 млн. чол., а загальна кількість померлих від голоду навряд чи менша, ніж 10 млн. чол. Це повідомлення в пресі не з’явилося. Московський кореспондент газет “Манчестер гардіан” і “Крісчен сайенс монітор” Вільям Чемберлін після відвіданя восени 1933 р. України і Північного Кавказу виїхав з СРСР і через деякий час видав у Бостоні книгу “Залізний вік Росії”, в якій твердив, що голод охопив територію з населенням 60 млн. чол., а число жертв навряд чи менше, ніж 3-4 млн. чол.

Влітку 1934 року газета “Нью-Йорк таймс” опублікувала статтю генерального секретаря Конгресу європейських меншостей Евальда Аммена, де кількість жертв дорівнювала 7,5 млн. чол. Проте усі ці дані об’єднують відсутність джерел і механізмів підрахунку.

Перед тим як перейти до цих механізмів, треба з’ясувати сутність поняття “демографічна катастрофа”.

Під нею розуміють розрив природного перебігу демографічної динаміки, якій супроводжується збільшенням негативного балансу народжуваності й смертності, непередбачуваними міграціями населення. Важливою її складовою є різке зростання смертності населення, яке у деяких країнах може викликати більш-менш тривалу біосоціальну деградацію конкретно-історичного населення. Демографічні катастрофи породжують, як правило, три види втрат населення: *людські*, пов’язані з безпосереднім збитком населення, що живе; *демографічні*, які охоплюють людські втрати та зменшення природного при-

росту населення внаслідок зменшення рівня народжуваності і, нарешті, *втрати демографічного потенціалу*, що охоплюють демографічні втрати та втрати майбутнього населення, яке не з'явилося на світ внаслідок демографічної катастрофи. В контексті цього визначення ми спробуємо проаналізувати декілька демографічних досліджень щодо втрат від голоду 1932 – 1933 рр.

Почнемо з найвідоміших – погоджених в цілому викладок українсько-го історика С.Кульчицького та американського вченого С.Максудова.

На початок 1933 р. населення СРСР за даними ЦУНГО (Центрально-го управління народногосподарського обліку) становило 165,7 млн. чол. У доповідній записці І.А.Кравалія від 14 березня 1937 р. (відома з публікації начальника Центрального архіву народного господарства СРСР В.В.Цапліна) зазначалося, що за даними перепису, в країні проживало лише 162 млн. чол. Чисельність населення УРСР становила 28 388 тис. чол. Між переписами 1926 і 1937 рр. населення України скоротилося на 538 тис. чол. З цього і треба почати аналіз демографічних втрат.

Статистику народжуваності і смертності, зареєстровану відділами ЗАГС (таблиця 1), С.Максудов вважає достатньо надійною, якщо брати графу про народжуваність, за винятком 1933 р., він зазначає, що реальний рівень народжуваності може бути вищим. С.В.Кульчицький, у свою чергу, відзначив, що після демографічних потрясінь народжуваність, звичайно, збільшується.

Таблиця 1

Роки	Зареєстровано народжень	Зареєстровано смертей	Природний приріст
1927	1184,4	522,6	661,8
1928	1139,3	495,7	643,6
1929	1081,0	538,7	542,3
1930	1023,0	588,1	484,9
1931	975,3	514,7	460,6
1932	782,0	668,2	113,8
1933	470,7	1850,3	-1379,6
1934	571,6	483,4	88,2
1935	759,1	341,9	417,2
1936	895,0	361,3	533,7

С.Максудов звертає увагу на те, що народжуваність повинна була досягти найнижчого рівня не у 1933 р., а в 1934 р. (мали народитися діти, що були зачаті в попередньому, голодному році). Сумнівне і скорочення народжуваності в селах вдвічі в 1933 р. порівняно з попереднім. Ми бачимо наочно падіння точності в обліку на селі.

Працівники ЦУНГО при обстеженні сільрад не виявили недостач книг обліку смертей, скрізь були повністю заповнені вони вже в перші місяці року. А до видачі нових записи велися на чому завгодно, що призводило до помилок, втрати інформації тощо. Окрім того, коли помирали сільські реєстратори, то вести статистичний облік було нікому. Таким чином, працівники ЗАГСів не з своєї вини не відобразили всієї картини голоду. З 1934 р. збирання і обробку демографічної інформації, починаючи з відділів ЗАГС, контролював Наркомат внутрішніх справ і відносив їхні дані до числа документів з грифом “цілком таємно”. Окрім того, експертні оцінки не ґрунтувалися на суцільному обліку населення, тобто на перепису. Він був проведений 6 січня 1937 р. і став для його організаторів трагедією.

Також С.Максудов підрахував, що недооблік був і дитячої смертності. У 1933 він становив не менш як 150 тис. чол. Крім того, було заборонено фіксувати смерті дітей до року. Отже, цифра народжень за 1933 р. коректується до 621 тис.

Насамперед, потрібно виключити з розрахунку втрат нормальну смертність 1933 р. Загалом вона має дорівнювати середній арифметичній з показників смертності за 1927 – 1930 рр., тобто 524 тис., враховуючи внесену поправку – 621 тис., одержимо природний приріст за цей рік 97 тис., а за десятиріччя – 4 043 тис. чол. Пам'ятаючи про скорочення кількості населення між переписами на 538 тис., одержимо дефіцит у 4 581 тис. чол.

С.В.Кульчицький, враховуючи сальдо міграційного балансу, отримав розмір прямих втрат від голоду 1933 р. – 3 238 тис. чол. Враховуючи помилки статистики, остаточна цифра коливається в діапазоні від 3 до 3,5 млн. чол. Для голоду 1932 р. – 144 тис.

С.Максудов заперечує проти використання даних про міграційний баланс. Він вважає його в цей період на відмітці нуль. Це означає, що втрати від голоду 1933 р., на його думку, становлять від 4 до 4,5 млн. чол.

Недобір народжуваних внаслідок голоду за підрахунками становив у 1932 р. 298,6 тис., у 1933 р. – 459,6 тис і в 1934 р. – 509 тис. чол. Отже, повні демографічні втрати, включаючи ненароджених, для 1932 р. оцінюються в 443 тис., а для 1933 р. з демографічною лакуною в формі зниження народжуваності в 1934 р. – 4207 тис. чол. Загалом за 1932 – 1933 рр. (при урахуванні даних про механічний рух населення) повні втрати 4 649 тис.-

чол., а з урахуванням зниження народжуваності – від 4,3 до 5 млн. чол.

Дещо різняться розрахунки Сергія Синьогуба. На початок 1939 р. населення УРСР виявилось меншим проти 1932 р. на 2,2 млн. чол. При нормальних приростах воно мало збільшитись на 3,6 млн. Отже, виник недобір у 5,8 млн.

Якщо прийняти коефіцієнт приросту навіть вдвічі нижчий традиційно (0,02) – 0,01, то і за таких умов виходить, що після 1933 р. населення України відтворювалось на базі 24,5 млн. чол. (чисельність населення республіки). Звідси, голодною смертю знищено $32,2 - 24,5 = 7,7$ млн. чол.

Насамкінець, хочеться привести результати досліджень французьких демографів. Автори дослідження – доктор медичних наук, експерт-демограф Франс Меле та директор з науково-дослідницької роботи Національного інституту демографічних досліджень Франції Жак Валлен – базувалися на результатах перепису 1926 року (29 млн.) і 1939 року (30,9 млн.). Вчені дійшли висновку, що тривалість життя українців у 1933 році у чоловіків становила 7,3 року, а у жінок – 10,9. За всю історію людства подібних показників ніде не фіксувалося. Більш того, помирали у 30-ті роки переважно діти та молодь – згідно з дослідженням французів, пік смертності припав на вік 10 – 20 років. У результаті, на їхню думку, Україна не дорахувалася 4,6 млн. чол. (крім показника смертності у 2,6 млн., враховано дефіцит народжуваності – 1 млн. та показник міграції – 0,9 млн.).

Таким чином, незважаючи на численні дослідження, дану тему навряд чи можна вважати вичерпаною. Особливо мало зроблено для вивчення регіонального аспекту проблеми (листопад 2004 р.).

БАХМАЦЬКИЙ РАЙОН

с. Григорівка

**ГАВРУТЕНКО Олександра Лаврівна,
1918 року народження**

Бабусю, розкажи, будь ласка, мені, що ти пам'ятаєш із тих страшних 30-х років?

Ти знаєш, нам, отаким людям, які пережили, як я кажу, “ад, що випустили на землю більшовики”, варто написати по книжці. А що? Вийшло б не гірше, ніж у теперішніх молоденьких письменників. А знаєш, у чім є різниця? Просто ми писали б так, як воно було, писали б з наших сумних

доль, щоб з кожного рядочка віяло страхом, сумом і жалем про те, який то був лихий час. А поки що слухай...

Коли все почалось, мені було сімнадцять років. Я вже рік робила в колгоспній ланці. Тоді, восени, в селі між людьми пробігла чутка, що дуже великий неврожай і може бути голодовка. Якби це сказали зараз, то може б і не повірили, а тоді такий був час, що повірилось зразу. Не вірилось одному: сказали, що всі запаси з колгоспу віддали і що поповнятимуть їх нашими. А я ж частенько бачила засіки із зерном. Наш управляючий був хорошою людиною, він каже: “Цить, якщо хочеш жити – нікому не кажи ні слова що бачила!” Так і мовчала... Зразу голодовки, як такої, не було. Якось через пару тижнів біжить моя тітка з сусідньої вулиці з криком: “Сашо, Сашо, ховай все, да бігом, бо заберуть!” Про те, що ходять і забирають по хатах зерно, чутки в селі вже були, але думалось, що це ще стосується тільки куркулів... Але такого ніхто не чекав.

Зразу після тітки в хату забігло чоловік 6, а з ними і Петро Іванович (якщо чесно, Петро Іванович Нечіпайлів – бідняк і жаднюга, якого світ не бачив. Недавно його поставили головою якогось наряду – якого – ніхто нічого не знав, але по батькові почали звати всі). Як побачив його дядько, каже (як зараз пам'ятаю): “Петро, що ти робиш, ти ж мені помагав недавно, а тепер?” Нечіпайло забігав по хаті: “Хлопці, є тут, шукайте ловко. Пдмінялось усе, Миколо. Ой, як помінялось!” Забрали все, що могли, навіть пшоно, що я поставила мокнуть на юшку, і те забрали. На вулиці об ворота вибили з горшка. Ось тепер і почалася голодовка.

Днів три ще так-сяк якісь запаси були. А тоді життя зовсім змінилось. Уже нікого не цікавило – а що то за рейди. Тепер у голові все зменшилось до елементарного – їжі. Корови, свиней у нас не було, ще з початку вони заgrimіли в колгосп. Курей і качок хтось розумний покрав ще в кінці літа. На їжу дивились по-новому. Тепер тітка, а потім і я, бо та ослабла, варили борщ з малесеньким шматком старого, дядьком роздобутого за день важкої роботи у багатих односельчан, сала, 2 мерзлих морквин і напівгнилої картопліни. Пекли оладки з лободи...

Таке було відчуття, що село наче вимирало, наче приходив потроху кінець світу. Не зразу, а поступово почали з'являтися на вулиці мертві малі діти. На них же, а ще на старих людях, голодовка позначилась зразу. Уяви: йдеш по вулиці – під забором лежить синє худоне дитя, – це тітки Гальки П., а де сама – повісилась; далі ще одне, ще, іще... Було, як вийдеш, як наплачешся. Потім вранці під'їде підвода, поскидає мертвих і повезе кудись. Не знаю, але хлопці казали, що в кінці села вирита здоровенна яма, туди їх (трупів) і викидають.

Далі було гірше. Під зиму вмерла тітка, а далі і дядько. Осталась я, троє моїх старших братів і малий племінник 7-8 років. Їжа була слабенька, але нагнивша картопля в борщі була кожен день. Пам'ятаю, як зараз, 2 грудня Петру – старшому брату – було тоді 20 років. Як раз у село приїхали міняти рис, сіль, гречку на пожитки. Наче ожило село! Бігли, хто тільки міг, і несли все, що можна було. Я за три стакани рису і трошки солі віддала матеріні золоті сережки – все, що мені од неї залишилось в пам'ять. Потім привезли міняти хліб, черствуватий, пахнув наче цвіллю, але за нього я оддала все своє придане: рушники, простині, наволочки. Але ж то було 9 хлібин!!! Тепер ми точно не умремо з голоду. Крім того, брати ходили заробляти у сусідні села, бо у нашому за раз, коли приходила “проверка”, всіх багатеньких зразу зробили ще біднішими, чим ми, бо он у наших сусідів – Видибаїв, не то що позабирали зерно, вивели корову, а все побили і підпалили хазяйство, бо ті противились.

У той час молодь і збиратись перестала. А про що було балакати? Як було гуляти? Адже тільки і чути в селі, що той умер з голоду, той опух, а той і здурів, а бувало таке, що і людей їли...

Коли ще почалась голодовка, ми жили бідненько, але були бідніші за нас. Вони почали ходити по хатах, просити їсти. Хто давав, хто виганяв з двору, а хто, як мої сусіди, через городи, з'їдав. Було так. Ходила в нас по селу Галя Борисова. Молода дівчинка була підсліпувата і балакала погано. Батька і матері в неї не було, ще до голодовки жила у діда і в баби, які відразу померли. Просила милостиню так, що давали без одговору. А дякувала як: “Я за вас Божу Матір Богородицю, Діву Марію Пресвятую і її сина Христа буду молити”. Дак от зайшла вона і до сусідів моїх, С., і вже й не вийшла. А мені як раз треба було щось у них взяти. Захожу я, а в хаті таке воняє, наче людськими нутрощами. Я кажу: “Присько, що це в тебе таке?” А вона повертає голову, да так мені тихо-тихо і якось дико каже: “Нічого, нічого. Петро десь взяв м'ясця...”. Я бігом вибігла звідти, вже більше і не заходила. А через якийсь час на городі з'явилась висипана купа кісток. По селу зразу чутка пішла, що С. з'їли Галю Борисову. Те, що бачила у них, я промовчала, нащо воно було треба тоді, в той час...

Якось привезли до нас у село якоїсь муки. Воно наче і мука – не мука, якесь шалупиння з проса чи ще з чогось перемелене. Ми й взяли з Іваном (братом). Напекла я з нього коржиків, ждемо старшого Петра. Той прийшов, як побачив ці коржики, попитав з чого, і як давай нас лаяти. Каже, що в сусідньому селі напекли з цієї самої муки таких же коржиків, понаїдались, дак їм кишки всередині порозривало, не могли ніяк перетрави-

тись. Коржі повикидали, але їх хтось підібрав. А Петро таки казав правду, бо де в кого, хто їх з'їв, таке щось у животі було, що вони кричали, стрибали, а потім і вмیرали.

Далі життя було ще гірше. “Проверки” були все рідше і рідше. Та й що забирати? Забіжать буває куди, відкриють хату, а там мати голодна над опухлою дитиною плаче. Що в неї забирать? Адже в неї вже забрано найдорожче – її дитя... Почастішали тільки підводи, що трупи збирали.

А от кому жилося, дак це Петру Нечіпайлу. Поселили його в одну з куркульських хат. А я колісь вирішила піти та попросити у нього що-небудь: їжа все одно кінчається, а за оту чортову муку оддала останнє, що було у скрині. Ну, що він мені зробить – хіба що вижене. Отак і пішла. Захожу в хату – а там наче життя інше. І жінка якась інша стала, вилюділа. Попросила в них: “Дайте чого-небудь, бо вмираю з голоду. Дядько з тіткою вмерли, немає нікого з рідні...”. Петро слухав-слухав, а тоді щось виніс мені замотане, а на порозі вибігло мале Нечіпайленя, хлопчик років 4, тикнуло в жменю соняшнику. Вийшов старший Нечіпайло, каже: “Ти не думай, що завтра розкажеш всьому селу і всі сюди збіжаться, – гнатиму їх, як собак. Просто батька я того знав, хороший був, а ти бач і не знаєш його, бо вмер, коли ще малою ювсім була, а дядько твій, а ну його, вмер дак і вмер...”

Отак я і протягнула голодовку; сама сирота з братами, бо ж племінник вмер, наївсь чогось чи що. Прийшов додому білий такий. Питаю, що їв, щось розкаже, але не зрозуміло. Три дні полежав – і все, не стало його. Брати якось підробляли, щось десь брали. Бувало таке, що економили, по 2-3 дні на тиждень не їли, а як побачимо, що вже і встати немає сил, тоді щось їли. 9 буханок хліба, що я їх на початку зими виміняла, розтягнули на 1 місяць і вже їли сухарями. Собак, їжаків, а не дай Бог людей, не їли. Навіть і не говорили про таке, як інші...

Весною ще якось помучились, а далі якось краще стало. Наче ожило село. Хоча кому було оживати: живих людей осталося може половина села. Та це ще нічого, казали, що у сусідніх селах взагалі не було нікого – повимирав люд...

Довго не було собак і котів, та й мишей не було, мабуть, поїли всіх. Але ж вижили. Тільки що це воно було, чого саме в нас, так ніхто правди і не сказав...

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці Л. Гаврутенко у 2006 р.

с. Голінка

ГИРМАН М.П.,*
1924 року народження

Я родился в 1924 году в селе Голенка на Черниговщине. С 1948 года проживаю в Донбассе, где украинских школ не было и украинским языком практически не пользовались. Так я и стал там “русскоязычным”, поэтому мне удобнее писать по-русски, за что приношу извинения.

Моя мать до последнего дня своей жизни сохранила ясную память. Уже будучи больной, она много рассказывала о своей жизни, причем очень подробно. Ярко в ее памяти остались события сельской жизни за период с 1930 по 1940 годы: коллективизация, раскулачивание, голод, репрессии...

Я просиживал возле нее часами, она рассказывала-рассказывала, а я слушал-слушал... И не сообразил записывать все услышанное, о чем сейчас очень сожалею.

Мать умерла в 1998 году в возрасте 95 лет.

В моей памяти из тех лет сохранилось только то, что касалось меня лично. Об этом и хочу рассказать в своих заметках.

В первый класс я пошел в 1932 году. Школа встретила громадным лозунгом “Хай живе 15-та річниця Великого Жовтня!”. В нашем классе висел большой портрет секретаря ВКП(б)У (КП(б)У – упорядники) П.П.Постышева в украинской вышитой рубашке, а под ним подпись “Постишев – друг дітей”.

Наш класс приняла учительница Мария Ивановна Лазоренко – старый опытный педагог, которую очень уважали родители и любили ученики, особенно мы – первоклашки.

Надо сказать, что в Голенской неполно-средней школе трудился очень хороший педагогический коллектив. Директор школы Троць Иван Филимонович (после войны он был председателем Дмитровского райисполкома), завуч Хорт Иван Яковлевич, учителя Хорт Надежда Степановна, Кунелакис Надежда Васильевна, Гапоненко Иван Андреевич, Пархоменко Василий Иосифович, Панибратец Екатерина Дмитриевна, Марченко Вера Петровна, Мороз Иван Петрович. Учащиеся нашей школы получали хорошие знания, и многие наши выпускники поступали в техникумы.

В 1932 году председателем нашего колхоза “Новый Городок” (затем он назывался имени Маркитана, затем имени Чапаева) был Троць Федот

Від упорядників: М.П.Гірман надіслав свої спогади, до редакції одного з чернігівських видань, не вказавши свого імені та по-батькові.

Филимонович, председателем сельсовета – Ракша Федор Павлович.

Ботинки и туфли в селе были редкостью. Зимой ходили в сапогах, валенках и бурках. И мы до поздней осени ходили в школу босиком. В сентябре-октябре по утрам землю покрывал иней, дети бегут в школу, приплясывают. Хотя за лето подошвы ног стали грубыми, однако, по снежку бежать холодно. В школе полы деревянные, теплые, ноги отходят. А днем снова тепло, плывет бабье лето...

В школе были организованы горячие завтраки, это помогал колхоз. На большой перемене нам давали по кружке теплой “затирки” – мука, прокипяченная с водой. Однако, посещаемость в школе была низкой, каждый день кто-то не приходил в школу: заболел, опух от голода, умер...

Практиковалось воспитание школьников в духе Павлика Морозова. Это было весной 1933 года. В класс вошел пионервожатый – была такая должность. Он нам сказал, что рабочий класс стоит на страже завоеваний Октября, на защите нашего счастливого детства от происков капитализма и мы, дети, должны помочь рабочему классу, чем можем.

Однако, некоторые несознательные колхозники не хотят поделиться хлебом с рабочими и прячут его. За каждой партией сидело по два ученика. “Дети, продолжал пионервожатый, – отодвиньтесь друг от друга, возьмите чистый лист бумаги и напишите, кто видел, как соседи или родители что-либо закапывали на огороде или родители что-либо прятали в сарае или в доме. Эти листочки сдайте мне. Никто из детей не узнает, что вы там написали”.

Я не видел, чтобы кто-то, что-то, где-то прятал, поэтому отдал свой лист чистым. Что написали другие – не знаю. В школе был урок пения. Мы в первом классе уже разучивали некоторые революционные песни, но одна песня мне запомнилась, я ее и сейчас знаю на память. Так как другом украинских детей был П.П.Постышев, то и песня называлась “Рапорт тов. Постышеву”. Вот она:

Гей, ні меж, ні краю, нашому врожаю,
Стигне, вистачає, гнеться до землі,
Полям неозорим піонер-дозори
Вийшли вартувати колосистий хліб.
Ми пісню свою гартували в бою,
Її несемо, як прапор.
Про нашу роботу складаєм тобі,
Товаришу Постишев,
рапорт!

Да, “народное добро” надо было охранять. Ведь умирающие, опух-

шие “враги народа” иногда пытались украсть с опустевшего колхозного поля загнивающие колоски, несмотря на строгий закон о “пяти колосках”.

В ближайших городах такого голода не было, во всяком случае работающим выдавали хлебные карточки. Вырваться из села в город было невозможно, не выдавали никаких документов. Однако сельчане часто уходили в город в надежде где-то пристроиться и выжить. Но это мало кому удавалось, и смерть наступала их на улицах города. Весной 33-го года, когда над нашей семьей (отец, мать и четверо детей) нависли черные дни, отец ушел в город Конотоп, в 30-ти километрах от села. Там ему, без паспорта, удалось устроиться на работу чернорабочим. Там один раз в день кормили каким-то варевом и давали пайку хлеба. Хлеб отец не ел, а приносил на квартиру и сушил. Раз в неделю, в выходной, ночью, отец приходил в село и передавал матери узелок сухариков. И в нашем дневном рационе, состоящем из вареной лебеды и травяных лепешек, иногда появлялся деликатес – сухарик. Все это помогало выжить. Пришел май, июнь. В школе – каникулы. Появились листья на деревьях, начала расти трава, лебеда, бурьяны. Мать и одиннадцатилетняя сестра Галя ходили каждый день в колхоз на работу. Я с двумя меньшими оставался дома, на хозяйстве, получал от матери задание: нарвать два ведра лебеды, собирать листья липы, цветы акации, делать кое-что на огороде. После работы мать варила чугунок борща: вода, лебеда да кое-какие корешки. Пекла лепешки из протертых липовых листьев и цветов белой акации с добавлением мякины. Утром мать с сестрой уходили на работу, а нам на день оставляли чугунок борща, по две лепешки, иногда по сухарику. И задание по огороду.

Постоянно хотелось есть, мы выискивали, что можно съесть и жевали: цветы белой и желтой акации, калачики, паслен, рогозу, взошедшие лук, чеснок, щавель...

Надо было выживать. Картофель хранили в погребах, а часть картофеля, предназначенного для посадки, осенью закапывали в землю, в ямах. Там она хорошо хранилась до весны.

Года за три до голода родители, открыв весной яму, обнаружили, что картофель подмерз. Яму с картофелем обратно закрыли землей и об этом забыли. Вспомнили о яме в 33-м, вскрыли ее: картофель был весь гнилой, перемешан с землей, с неприятным запахом. Мать набирала ведро картофеля, промывала, потом давила руками в ночвах, заливала водой, перемешивала и после отстоя на дне оседал тонкий слой грязноватого крахмала. Мать добавляла этот продукт в лепешки, и они становились вкуснее.

Надо было выживать. Через наше село проходило много незнакомых

людей. Голодные, опухшие, они шли и шли, спасаясь от голода, но спасения не было нигде, и они часто находили вечный покой в общих могилах.

Однажды у нас заночевала молодая женщина с 7-летней девочкой. Когда мать ушла на работу, женщина взяла лестницу и повела нас в береза, к ручью, соединяющему ставки “Галониха” и “Яцунка”. Там росли высокие деревья с множеством птичьих гнезд. Женщина подставила лестницу к дереву, но лестница оказалась короткой и по ней к гнездам нельзя было добраться. Женщина попросила моего шестилетнего брата добраться до гнезд и сбросить их вниз. Несколько гнезд было сброшено и мы увидели несколько маленьких голеньких живых галчат. Женщина принесла их домой, нашла кастрюлю и во дворе на костре сварила из галчат мясной бульон. Мы, все пятеро, съели с лепешками это вариво. Какое это было вкусное блюдо! Мясной бульон в разгар голодовки! Вечером мать благодарила женщину за заботу, а потом долго-долго плакала...

Надо было выживать. В 1933 году в селе свирепствовали “экспроприаторы” (по ленинскому выражению), а у нас их называли “буксирами”. Каждый день по улицам села катилась телега с двумя-тремя “буксирами”, они были вооружены длинными заостренными штырями, заходили в каждый двор и методично прощупывали все подозрительные места во дворе, на огороде, в сараях и даже в хатах.

В русской печи, спереди, слева и справа устроены печурки, у нас они назывались “челостями”. Туда, после сжигания соломы выгребали из печи золу для остывания. Затем эту золу использовали для стирки.

“Буксир” обследовал всю хату, а затем ткнул штырем в золу и вытащил оттуда узелок величиной с кулак. Из узелка посыпалось пшено. Мать схватила узелок и потянула к себе, “буксир” оттолкнул ее, она упала. Мы, четверо детей, стояли и плакали, плакала мать. “Буксир” с руганью ушел со двора, бросил узелок на телегу и “экспроприаторы” поехали к следующему двору. Подошла осень 33-го года, надо было идти в школу, во второй класс. Но все мое тело было покрыто гнойниками, один чирей рубивался, рядом возникали следующие. Нездоровая кровь бродила по венам. Я был забинтован разными тряпками и бинтами с головы до ног. Однако в школу я пошел. Учительница меня домой не отправила, но изолировала от других учеников, посадив за отдельную парту.

Сельский фельдшер Феодосий Герасимович старался мне помочь – выписывал разные мази, но болезнь затянулась на многие месяцы – ведь это был результат голодовки. В 1932 – 1933 годах умерли с голоду многие жители села Голенки. Ходили пухлые и умирали взрослые и дети. Осенью 33-го года умер от голода мой дедушка Гирман Сергей Кузьмич, у моей

тети Грищенко Параски Никитичны умерли троє дітей в візасте от 6 до 14 лет. Я не могу сказати, сколько жителей села умерли в эти годы, да и фамилий жертв не могу вспомнить, т.к. из села я увезен в 1940 году и с тех пор связи с селом почти не имею.

с. Курінь

**ПОПКО Софія Кузьмівна,
1933 року народження**

Жили ми із сестрою і бабою. Їсти не було нічого. Наш батько робив на станції “Знаменка” Кіровоградської області. Він возив нам їжу, а баба виховувала. Голодовка була не скрізь, але нас не оминула. Якби не батько, то ми б не вижили.

Варили юшку, хліб бував, але рідко. Пам’ятаю, була у нас сусідка – пухла така. Прийде, падає на коліна і просить їсти для дітей. Але діти померли, а вони з чоловіком вижили. Людей багато вмерло, падали на ходу. Пам’ятаю, щоб вижити, люди ловили собак і їли, навіть чула, що і людей котлети робили.

Ми варили затірку: вода і муки стакан чи люпину якого. Збирали паслі на лузі, щавель. Цю зелень кидали у борщ, їли кропиви – більше на траві жили. Нічого хорошого тоді ми не бачили: були босі голі й голодні, але повиживали.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці Н.Головченко у 2005 р.

с. Городище

**ДУДАЙ Дмитро Іванович,
1931 року народження**

Про голод (голодомор) 1932 – 1933 років знаю тільки з розповідей своїх рідних. В пам’яті залишилось тільки таке: у нашому дворі була кобила, мати доїла її і давала молоко своїм дітям – мені і старшій сестрі.

Що стосується 1946 – 1947 років – пам’ятаю добре. Жила наша сім’я в селі – мати і четверо дітей: я – 1931 року народження і три сестри. Батько трагічно загинув осінню 1940 року. Чотири роки з 1933 по 1937 відбував

покарання на Далекому Сході – будував залізницю. Мабуть, не захотів вступати до колгоспу.

По суті голоду (голодомору) можу сказати – повоєнного голоду я не помічав, хоча наша сім’я жила дуже і дуже бідно. Особливо було тяжко зимою-весною 1946 року. В хаті було холодно – зимовими ночами замерзала вода у відрі. Мати ходила на поле за соломою, а я – до молодого лісового лісу за шпичаками (рубати дрова було не можна) – тим і топили. Одного разу з директоркою школи їздив до села Пальчики – допомагав їй заготовити дрова. За це нагодували обідом.

Було у нашій сім’ї своє господарство: корова, кури, поросся. Але ж потрібно було сплатити державі – “подушне”, податок, “самооблог”, продподаток – це в формі грошей; 43 кг м’яса – грошима або худобою, 200 л молока, 90 шт. яєць. Що ж залишалось сім’ї? Картопля, буряк, квасоля, капуста і друга городина, яку вирощували на своєму городі (мали 60 соток – з них і жили). Сіяли також пшеницю, жито, ячмінь. Пахали коровою, самі копали.

Уже навесні 1947 року було вкрай тяжко. Тільки зійшов сніг, розтанула земля і зійшла кропиви – збирали для борщу. Ходили по полю, шукали мерзлу картоплю – крохмаль на кисіль. Осінню 1946 року урожай буряків не був вивезений з поля і замерз. Повесні розтав, і ми з хлопцями (але тих охочих було небагато) крадькома ходили по буряки – це був, так би мовити, цукор. Мати потре їх, обжарить, вони ставали рум’яними – ціла технологія. Та й так їли. Якщо хто спіймався – суд. Дві жінки – наші сусідки – по два роки за такий грабунок відбували покарання на шахтах Донбасу. Весною, коли висаджували цукровий буряк на сімена, то ввечері або й вночі ходили на поле і ті буряки викопували.

Коли весною починались польові роботи, я і старша сестра кидали ходити в школу і йшли на роботу. На весняних роботах в колгоспі прямо в полі варили суп (юшку) на тих, хто в даний день працював, – в обід та ввечері і видавали по кусочку хліба. Хліба не з’їдали – несли додому для матері і двох молодших сестер). Учитель (класний керівник) приходив додому: “Чому не відвідуєш школу?” Ну що – день-два підеш, а потім знову в поле. Тоді за школу не дуже переживали, бо треба було працювати.

Коли вже дозрівала конюшина – збирали квіти, а потім – жменька маку, домішували макуху (рештки після вижимки соняшникового, лляного та ріжківського насіння) – це був хліб. А то просто макуху їли.

Коли починали дозрівати колоски на житі – зашивались далеко в хлібне

поле і рвали колоски. Але ж це була підсудна справа. Якось обходилося.

Весною висаджував тютюн: доглядав, поливав, пасинкував (обрізував бокові відростки – щоб вищим ріс). Осінню рубав та сушив на горіщі хати. Коли тютюн висихав – товк та розтирав його у ступці (обрізаний гільзі від снаряду). Потім пішки ніс саморобну махорку на базар у Бахмач за 12 км і продавав: руб – стакан.

Так вижила наша сім'я. Де були малі сім'ї, де були батьки – там було трішки краще.

Записав студент ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка А.Синяк у 2006 р.

БОРЗНЯНСЬКИЙ РАЙОН

с. Шаповалівка

**ЛЯШКО Євдокія Григорівна,
1922 року народження**

Голодомор трапився од того, що дід сказав (Див. наступний запис). Не то, що неврожай, врожай був нормальний. Просто Сталін захотів викачав золото з України, от і зробив голодомор. Викачав хліб, а потом одкрив магазини.

Про те, як проходили хлібозаготівлі, знаю таке. Забирали все. Пам'ятаю, що була купа гною і батько закопав там лишок зерна. Дак виконавця залізною ковезкою (палиця) штирхав-штирхав і найшли, забрали усе. Ковезка залізна у нього з рук не випадала.

Ще колись зайшли у хату: “Город їсти хоче”, кажуть. Ну, а в нас же нічого й не було. Він глядь під піч, а там у мисочці квасоля. Той подивився: “Це теж зерно”, взяв і висипав у мішечок. Там тієї квасолі жменя була.

У сусідньому селі у хмільрадгоспі треба було косарів, дак батько ходив туди. Там затірку варили і давали шматок хліба. Він затірку з'їсть, а хліб додому приносить. Ходила по шляху, там бурт був з гнилою картоплею, яку навесні я брала і носила додому. Чистимо її, а вона така вонюча, але все одно мати балабушки жарила. Тоді ж олії не було ніякої, вона води налле, а вони ж прилипають і розпадаються. Ходила за Нишову машину (?), там конюшина росла (лижки звалися), рвали квітки і сушили. Потім у ступі товкли, да з цією вонючою картоплею перемішували, воно висихало. А потім у ступі товкли на муку, перемішували з мукою із відходів, одні відходи батько не розрешав їсти, бо хто їв, то ті люди по-

мерли. Раз ішли пішки по дорозі, нарахували трупів шістнадцять штук, поки дійшли до Бахмача. Людина йде, йде, далі ходу нема, лягла і...

А найважчий період був навесні, коли ще до нового врожаю не дожили, а вся запаси закінчились. А котрі вже дожили до урожаю, то нашморгали ячменю, наварили якогось кулешу. Тут голод свою агресію притищує, бо уже їсти щось є і організм окрепає, це було аж літом.

Були цілі сім'ї, що померли від голоду. Пам'ятаю сім'ю на прізвище Чирва. Там було дві дочки і матір. Їхнього батька я не знаю, уже не пам'ятаю. Оце вони на Слобідці жили (це вулиця). А більше сімей не пам'ятаю.

Від голоду всі дуже страждали. Людина од голоду пухне до тих пір, поки серце стане, особливо сильно пухли ноги. Діти і старі люди страждали, як і усі. Тоді всім їсти хотілось.

**ЛЯШКО Тимофій Олексійович,
1918 року народження**

З 1932 на 1933 рр. урожай був нормальний. Для того, щоб викачати золото з України, треба викачати хліб, що було і зроблено. Були створені магазини “Торгсини”, де продукція продавалась за золоту валюту.

Голод був до нового врожаю, дочекавшись нового врожаю, багато людей померло, бо зразу наїлися. Є такі сім'ї, що всі померли, першими – діти і старики. Котрі були хитріші, ті вижили, а розумніші розраховували статки, щоб отдавать “у город” і собі залишалось.

Це не була хлібозаготівля, а викачка хліба. На кожний “десяток” (кількість дворів) були організовані групи: представник міста, член сільради, виконавець і їздовий. І кожен день – давай і давай хліб. Хто заховає в яму, одкопували і забирали. Робочим струментом була залізна ковезка, якою штирхали кругом – у землю, у сіно.

Батько робив у заготзерні, де давали 30 фунтів на місяць. Ці відходи сушили, товкли у ступі. А я їздив у Базарщину, пас коня і за разом у липині (дівняк, де росли одні липи) рвав листя липи. Пам'ятаю, повний мішок наб'ю, ледве стягну на коня. Привезу додому, мати розкладе на черені на комні (це піч на жарниках), тоді пекли балабушки.

А самий найважчий період був навесні, коли скінчилось усе. Хлібець позбирали, жменьку квасолі, і ту забрали!

Ще мій батько кравцем був, то ходив до Манечки шить (у селі жила). Кілька днів там він був, дак після приносив буханку хліба. Мати поділить по маленькому шматочку, щоб надовше хватило. А дядько Манечки був

комуністом, якимсь невеличким, управляючим робив, то у них було чим розплатитись.

Не пам'ятаю, як звати чоловіка, який приїхав з города з дітьми. У них нічого не було їсти. Дак оправиться під забором, а сонце світить, купа засохне, то діти здирають корку і їдять. Оце правда, було таке!

Були люди, котрі пухли, а ми, пам'ятаю, малими не пухли, а сохли, сухими були.

Записав студент Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці В.Ляшко у 2006 р.

с. Велика Загорівка

**ОРЕШЕТА (АРЕНДАР) Катерина Яківна,
1925 року народження**

Страшні події тих років дійшли до нас переважно з книжок, проте деяким пощастило трохи більше – вони отримали інформацію з вуст очевидців. І це дуже важливо, оскільки це була трагедія цілого народу.

Події тих років довго для мене залишалися таємницею. Можливо, бабусі дуже важко згадувати і переживати це або це була спроба уберегти свою єдину онуку від жахливих фактів.

Моя бабуся останнім часом (особливо після смерті у 2003 р. свого чоловіка, мого дідуся) почала все частіше згадувати і розповідати про голодомор. Одного разу ми просиділи до 2 годин ночі, адже слова самі сходили з вуст бабусі.

Вона народилась, виросла і провела все своє життя в невеликому селі Велика Загорівка на Чернігівщині. В родині, окрім неї, було ще 3 дітей – Олександр, Петро і Галя. Бабуся ж була найстаршою, і тому саме на її плечі ліг основний тягар. Це розповідь про повоєнний голод.

Після початку війни батька забрали на фронт, де він перебував тривалий час. Мати ж змушена була залишатись з дітьми. Ще задовго до цього родина збудувала нову хатину, адже в мого прадідуся були “золоті руки”. Проте суворі умови змусили матір, аби прогодувати дітей, продати нову хату і придбати щось схоже на хатину. Виручені кошти пішли на купівлю цієї халупи, а решта – на 2 мішки картоплі і невелику торбинку чогось схожого на кукурудзяну муку. Пам'ятаю, коли бабуся розповідала про

те, як вона вперше побачила цю хату, то у неї з'явилися на очах сльози. Вони котилися самі по собі, адже в хаті навіть стеля постійно обсипалася, не говорячи про те, що підлоги зовсім не було. Проте турботлива мати заспокоювала дітей, пояснивши, що згодом все наживеться. Мати змушена була постійно працювати, тому виховання і годування дітей лягло на плечі Катерини Яківни. Будучи ще дуже молодою (13-15 років) вона намагалась зробити все для того, щоб діти не померли. І в тому, що Олександр, Петро і Галя вижили – її заслуга. Навіть зараз Петро приїжджає до бабусі хоча б раз на сезон і постійно повторює, що ніколи не сказав їй поганого слова, адже розуміє, що якби не вона – його б не було на світі. І називає він її не сестрою, а мамою. І це зрозуміло.

Проте одного разу мами не стало. Вона поїхала на фронт до чоловіка, залишивши дітей самих. Ні судити, ні виправдовувати її ми не маємо права, бо ми в тих умовах не жили. Моя бабуся починає самотужки годувати дітей. Спочатку, коли картопля ще була, вона варила дітям їжу 2 рази на день, а коли картоплі залишилось зовсім трохи, то 1 раз на день. Причому, їжею це важко було назвати, адже на трьохлітровий горщик вона терла на тертушці лише одну картоплину. Солі теж не було. “Я розуміла, – говорить бабуся, – що на смак воно було зовсім ніяке, навіть бридке. Проте голодні шестеро оченят сприймали це, як подарунок. Вони постійно були голодні. Але я нічого більше дати не могла, адже на завтра нічого не залишиться”. Бабуся, як найстарша, вживала цю їжу дуже рідко, тому, що спочатку треба було накормити дітей. Вона розповідала, щоб втамувати голод, їла листя, різні корінці рослин. Це іноді було нестерпним, але голод брав своє.

Суворі зима і малі запаси картоплі жахали бабусю. Коли вона побачила, що залишилася одна картоплина, просто сиділа і плакала. Плакала від болі і голоду. Через день діти їли тільки кип'ячену воду, в яку було всипано 3 ложки кукурудзяної крупи. Це була просто вода, проте і вона приносила щастя.

Одного разу сусідка, а точніше просто знайома тітка, запропонувала бабусі піти по картоплю. Справа у тому, що наше село розташоване за 7 км від Борзни, а там німці восени зібрали не всю картоплю. Але це було занадто небезпечно і вони удвох змушені були вставати в 2 години ночі і по лютому морозу йти по картоплю. Бабуся говорить: “Мороз нас не лякав, сдине, чого боялись, так це попастися. Тому змушені були робити це вночі, крім того, голими руками розгрібали сніг (того року його було небагато) і шукали картоплю. Вона була гнилою, але ніхто на це не звертав

уваги. особливо тяжко було повертатися, адже сніг налипав на обличчя, мішки здавалися занадто тяжкими, і ми йшли від стовпа до стовпа. Така була наша доля". Приносячи картоплю додому, вони ретельно ховали її, а сусідка казала: "Нічого, Катюхо, сходимо ще і виживемо!" Проте одного разу їх ледь не ввіймали, врятувало те, що бабуся впала в канаву. До речі, сусідка завжди морально підтримувала тоді ще юну дівчину, яка так відважно боролася за життя своїх братів і сестри. Згодом вони знайшли ще один спосіб добування їжі – ходили по декілька кілометрів до сусіднього села, де на заводі переробляли буряк. Після переробки залишки і шкурка від цього буряка викидалися на вулицю. Бабуся казала, що людей там була сила-силенна, бо голод змушував шукати їжу. Крім того, щоб вибрати щось краще і смачніше, необхідно було чекати черги біля величезного котловану, схожого на колодязь. Ця їжа була дуже солодкою, і тому дітям дуже подобалась. Пізніше бабуся їздила по картопляні залишки (те, що залишалось після переробки картоплі на крохмаль). На розпеченій сковороді, без олії чи масла жарили дітям млинці.

Один випадок із бабусиної розповіді запам'ятався мені найбільше: "Поки діти спали, я спекла млинці і, не дочекавшись їх, з'їла один цілий млинець (розміром, напевно, 3 x 3 см). Яким смачним він мені здався! Навіть зараз пам'ятаю його смак, але не можу собі пробачити того, що з'їла сама, нікому не кажучи, ніби маленька шкідниця".

Одного чудового ранку, коли почало світати, у віконце хтось постукав. Це повернулась мати від батька. "Як же ми раділи цьому, – каже бабуся, – бо відтепер були не самі". З поверненням матері жити їм стало трохи легше, а наступного року повернувся і батько.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці Ю. Орешета у 2005 р.

ВАРВИНСЬКИЙ РАЙОН

с. Дашенки

**БОЙКО Ольга Петрівна,
1918 року народження**

Всі події, про які розповідає Ольга Петрівна, відбулися в селі, вона відчула їх на собі. Не секунди не вагаючись, вона стверджує, що голод

був штучним і причини голоду вбачас в небажання селян записуватись у колгоспи, в тому, що селяни встали наперекір владі.

Вона розповідає про себе: "Сім'я була велика: шестеро дітей батько і мати. Коли почали створювати колгоспи, ніхто не хотів записуватись у нього. Тоді у нас забрали корову і теля, пізніше – коня і віз. Ходили з колгоспу і забирали все, що бачили. Пізніше ми записалися в колгосп, але життя не стало кращим. Їсти майже нічого не було. На городі був погріб, а в ньому гнила картопля (туди вже сміття скидали). Коли був голод, то ми з сусідами їли крохмаль, що робили з тієї гнилої картоплі. Потім товкли гречану полову, листя з липи і потім це споживали. Життя було тяжке, батько і брат Андрій звалилися. Брат Іван ходив у найми пасти корови, там йому давали окрасць хліба і літр молока, він це приносив додому батьку й брату. Вся наша сім'я вижила, ніхто не помер, хоча було страшенно тяжко.

Дехто намагався сховати зерно в хліві, але знаходили і забирали. Люди вмирили прямо на ходу. Бувало, що на кладовищі викопували яму, щоб поховати померлого, а поки його привезуть, то могила вже була повною. Померлих возили на возі, складали штабелями, як дрова, щоб не попадали.

Завжди під час голоду було тяжко, але найскрутніше, мабуть, було на кінець зими 1933 року, бо ніяких харчів тоді не було взагалі, мерло багато коней і люди їли їх. М'ясо навіть не встигали зварити. Котів і собак важко було знайти на вулиці, їли навіть пацюків.

Чула, що жила жінка Оксана, яка їла людей. У неї в печі знайшли людські кістки. Все це було дуже страшно".

**КАРПЕНКО Марія Микитівна,
1922 року народження**

Марія Микитівна народилася і все життя прожила в с. Дашенки. Тут і пережила голод. Вона впевнена, що голод був організований владою, оскільки добре пам'ятає, яка добра вродила пшениця в 1932 році. Вона згадує: "У 1933 році мені було 10 років. Пам'ятаю, як ходили активісти по дворах і забирали хліб із комор до останньої зернинки. У нас у хаті на лаві лежало лушпиння від картоплі, і це забрали. Одежу, худобу ми міняли на їжу, тоді ніхто не думав про одяг, а думали як вижити. Батька мого забрали в тюрму, а коли він повернувся, відвів нас у Богдани до тітки (Богдани – це сусіднє Дашенкам село, полем кілометрів 3-4). У тітки ми їли полову і листя з дерев. Батько невдовзі помер, мати опухла з голоду.

У 1932 році оголосили про державну хлібозаготівлю. В селі активно створювали "буксирну бригаду" на чолі з уповноваженим із Варви. Вона ходила

по дворах, яких було кілька тисяч, значно більше, ніж зараз, і залізними щупами-мацаками шукали хліб у сараях та хлівах, клунях та на подвір'ях, на городах і в печах. Забирали все "під мітлу", аж до маленької квасолини у вузлик. Людей прирекли на вірний голод, ще так-сяк животіли ті, у кого залишилася макуха та висівки. Багато людей пухли, приречені на смерть, вони їли ворон, голубів, собак і котів, їжаків... Пройдеш по селу, аж моторошно стає – така пустка! Особливо важкою була весна 1933 року. Виткнулась перша зелень, виснажені люди кинулись на неї, до висівок додавали сушені голівки конюшини, спориш і випікали так званий хліб. Їли багато і відразу помирали. Кожного року у шкільному класі чулись голоси: – помер Митрофан із 3 класу, Бойко, Жук, Михно, Приліпко, Давиденко...

Малеча гинула щоденно: хто вдома, а хто на вулиці, під тином. Тоді вчителі разом з батьками почали копати ями. Часто ховали трупи в завалених погребках, сараях, на городах, садах, навіть у старих колодязях. Ховали переважно без труни, просто загортали тіло у якесь лахміття. Хати залишалися порожніми. Особливо багато помирало маленьких дітей. Вони не витримували голоду. Старі та немічні повимирали першими.

Пам'ятаю долю Приліпко Марії Давидівни (1916 року народження, жителька села Дашенки Варвинського району Чернігівської області) та її сім'ї. Марії було 12 років, коли помер її батько. Їхню сім'ю розкуркули, забрали все хазяйство, і жили вони в погребі. Сестра Марії Давидівни лежала хвора, майже помирала. Мати положила їй під голову ворочок із зерном, то в них забрали і той хліб. Забрали навіть одягу, яку мати приготувала собі і дітям на смерть. Говорили, що один чоловік відкопав свою дитину і з'їв.

Було нестерпно важко. Протягом усього життя я не бачила більшого лиха, ніж голод. Навіть війна не закарбувалась так глибоко в пам'ять, як страшні картини вимушеного голоду".

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці О.Галка у 2005 р.

ГОРОДНЯНСЬКИЙ РАЙОН

с. Тупичів

**ІНДУЧНА Марія Данилівна,
1932 року народження**

Свідчення про повоєнний голод. Я думаю, що причиною голоду була

війна. Німці забрали у нас корову, город у нас був малий, а дітей в сім'ї аж троє. Перший рік після війни нічого було ні їсти, ні вдягти. Коли у 1948 р. уже посадили все на городі і потім збрали врожай, то трохи було поїсти. Люди не вмирали, хіба що дуже старі.

На городі ми сіяли льон, з якого робили гарні сорочки. Картоплю не садили, бо нічим було.

А в колгоспі сіяли жито і ячмінь, картоплю під плуг садили, а ми тоді ходили сапувати (нам давали норми).

Багато горя в житті було. Їли картоплю, яку крали в колгоспі і товкли з льоновою мукою, взимку вибирали з-під снігу гнилу та мерзлу, терли її на крохмаль і пекли млинці. Не всі сім'ї голодували. Моя баба жила непогано і я часто ходила до неї. Вона то шматочок сала дасть, то пшона, молока або сиру. Невістка у неї була погана, забороняла мені ходити. А я ходила, коли вона була на роботі. Баба мене погодує і каже: "Іди уже додому, поки тебе не побачили". І бігом я бігла додому, бо там нічого було їсти. Отже люди жили по-різному.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці А.Ходико у 2005 р.

ІЧНЯНСЬКИЙ РАЙОН

с. Щурівка

**ГЕРАСИМЕНКО Лідія Степанівна,
1924 року народження**

Ой, страшні то були часи... Краще їх вже і не знать. Сталін хотів винищити, збавитись від українського народу. Цей голод був штучним, люди мерли, немов мухи, бо їсти було нічого.

От у моїй сім'ї був менший брат – Петро. Він ходив, хоч мамка з батьком забороняли, і набивав кишки зеленню: молодою рогозою, вовчими ягодами, спичаками очерету. А потім, бідний, корчився від різачки, так він і помер у страшних муках. Довго тоді плакала мати, багато сліз пролила, бідна.

У нас в сім'ї була корова, дак хоч трохи допомагала, а у кого її не було – косила їх смерть сильно.

Під час того великого лиха (голодомору) ходили від району уповноважені і брали з собою деколи сільських людей. Вони заходили в хату і якщо

бачили, де сушиться зерно, відразу забирали. Ходили вони із залізними палками, штирхаючи ними в землю, щоб натрапити на зерно. Заховати зерно було практично неможливо. Забирали його навіть з-під дитяти у колисці.

Був у нас в селі і колгосп. Ото, хто не хотів іти до нього, виганяли з хат і йди куди хочеш, а туди заселяли нових. Ті люди, які були у колгоспі, робили за паличку: отак, зробив якусь роботу і бригадир записує по одній. І за оту паличку давали по 200 грамів хліба. Грошей майже не давали, ото хіба по 2 коп. за 1 трудовдень.

Щодо їжі, то їли ми все, що можна і чого не можна. Мати брала кукурудзяні стебла, сушила в печі, товкла у ступі і ми їли. Якщо було б нормальне життя, ніхто не їв би собак, жаб, горобців, мишей. А тоді це було звичайним. Якось було, що батько приніс горобців, яких наловив у нашому селі біля церкви, та дав матері, щоб та натушила. Пам'ятаю, як мені хотілося їх скуштувати, а вони получились з таким поганим запахом, але ми поїли, і тоді така страва була за щастя. Не одну нічку засинала я голодна; починаєш щось смачненьке жувати, а тоді зриваєшся з печі, а сльози так і ллються з очей – це ж лише сон, а ти вже давно нічого не брав у рота.

Чула я і про випадки, ніби у сусідньому селі мати з'їла двох своїх дітей. Страшні тоді були часи, страшні...

Навесні багато людей розпухло. Шкіра на ногах лопалася, виділялась слизь. А рани с'як-так замотувалися ганчірками. Отакі то були часи.

Уже влітку 1933 року, коли дозрів урожай, люди тихенько варили зерно, але організм був уже нікуди не годний і не міг його переварити. Ото так люди і гинули в муках.

КОЗЕЛЕЦЬКИЙ РАЙОН

с. Соколівка

**ПАСТУШЕНКО Марія Іванівна,
року народження**

Головною причиною голоду було те, що держава (не найвище керівництво, а середні начальники) намагалися показати себе перед керівництвом. Вони не зважали на страждання людей у 1932 р., коли була засуха, а навпаки, ускладнювали їхнє життя. Причиною того лиха також була колективізація. Колгоспи забирали все до останньої крупинки, відкопували все, що намагались сховати люди, – це і призвело до трагедії.

У моєму селі голод тривав два роки: з 1932 по 1934. Через ті події в селі вмерло двоє людей. Вони отруїлися, бо їли недозрілу пшеницю, яку досушували штучно. Наше село було в гарнішому становищі, на відміну від інших, особливо від Півдня України, тому, бо нас врятувала р. Десна, в якій водилося багато риби, та ліс з грибами і ягодами.

У колгоспі проводили зібрання, зачитували норму (6 соток на день кожен повинен був зробити), а після її виконання забирали все.

Найтяжчими були 1932 – 1934 рр. Мені було 6 років. Ми їли рибу, гриби, варили щавель, кору липи, бруньки. Дуже тяжко прийшлося батькам, які не доїдали, а щоранку мусили іти до колгоспу на роботу. Багато людей йшло (повзло) з Півдня, а дехто й лишився жити в нашому селі. Один чоловік взяв собі жіночку з Півдня, а потім забрав і всю її сім'ю. Чоловік Сергієнко Роман та Сергієнко Устя отруїлись пшеницею, яку штучно висушували. Рожки (хвороба) пшениці не треба було б вживати, а вони їх з'їли. Багато людей, які йшли з Півдня, помирилися прямо на до-розі.

Діти і дорослі їли щавель, гриби, рибу, кору, бруньки липи. Але завжди були голодні. Найтяжче було дітям і людям похилого віку.

Записав студент Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці С.Габелєв у 2005 р.

с. Котів

**СУХОЦЬКА Парасковія Іванівна,
1929 року народження**

Все своє життя прожила в с. Котів. Голод 1933 р. пам'ятаю, хоч і була маленькою. Але у нас не було такого страшного голоду, як розказують в Україні. Люди пухли, але масово не вмирили.

Причина голоду – не дуже великий врожай. Але, напевно, більше вплинуло те, що радянська влада забирала у людей хліб.

Голод у нас був десь до травня, коли з'явилась якась трава, тоді стало легше. А до того люди визбирували жолуді, у селі люди поїли усю шкіру, що була на різних виробах, обдирали кору дерев, товкли її у ступках та їли.

Скільки померло, не знаю, але старі і слабкі помирилися першими. Під час хлібозаготівель все зерно здали в колгосп, а потім ходили ще якісь люди по хатах і забирали та шукали все, що залишилось.

Нас у сім'ї було троє: я – наймолодша. Ми з мамою ходили то в поле, то в ліс, збирали жолуді, якісь корінці, бо на полях збирати колоски боялись. Мама робила якісь млинці: товкла у ступу кору, якісь висівки, все це замішувала та пекла. Врятувало нас те, що була корова. У тих сім'ях, де корови не було, деякі діти до весни помирали.

Найтяжче було на початку весни, бо й худобу годувати нічим, і самим їсти нічого. Тоді в селі пухли і вмирили найбільше. А потім з'явився щавель та акація. Акації ми їли дуже багато, навіть сушили її та робили млинці.

Щодо голоду 1946 р., то ми рятувались тим, що йшли на заробітки копати торф у с. Котів та ін., що за Десною. Нам там грошей в основному не платили, але давали їжу. А коли поверталися додому, то на полі знайшли бургт гнилої картоплі, який він нас трохи і врятував.

Записав студент Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці С.Семиног у 2005 р.

с. Вовчок

З. І. Я. ,

1920 року народження

Голод був викликаний природним явищем: погані кліматичні умови, неврожай. Він продовжувався майже 2 роки: 1932 – 1933.

Коли почали створювати колгосп, батько не пішов до нього. У нас була хатка маленька, але приїхати розкуркулювати. Вибити двері. У нас був годинник “ходики”, то його й забрали. Я тоді ходив у 6-й клас, пішов відбирати годинника, то мене побити батогом. А наступного дня вигнали із школи. Пішов у “воєнщину” (можливо, військова частина?), волами тягати копиці, щоб заробляти на хліб. Пізніше, коли в сім'ї відібрали й хату, пішов працювати на лісосплав, гужви (плетінка з лози, якою скручували колоди при сплаванні) крутити. Взимку в Десні пробивали ополонки, ловили рибу, з якої варили юшку.

Голод пережили нормально. Їли люпин, гнилу й мерзлу картоплю, сучвіття конюшини, гороб'ячий щавель. Ті, хто погано робив, мало заробляв, ті й померли. Померло чимало – третина села. Мерли на ходу. Довго не їли, а потім могли чого попало наїстися і вмирили. Люди були жадні, бо голодні. Двоє чоловік пасли коней. Утопилося лоша, вони його вловили, облупили й почали ділити м'ясо. Прийшов третій, просив поділитися. хоча б трохи, – не дали ні шматка.

**ЛОСЬ Єфросинія Оксентіївна,
1922 року народження**

Була велика колективізація, забирали у людей хліб, худобу, хати, сараї, розкуркулювали. У селі організували бригади, які ходили по хатах з ломачами, вдень і вночі шукали приховане, били тих, хто не хотів втрачати своє добро.

Голод продовжувався увесь 1932 і 1933 роки. Восени 1933 р., коли накопили картоплі, стали жити більш-менш нормально.

Я здорово голод не переживала, але голодувала. Сім'я була невелика: троє душ – мати і двоє дітей. Батько наш помер. Ми зуміли заховати хліб на печі, зашили у ряднину, поклали під стіну і замазали глиною, спали на ньому. При обшуку схованку не знайшли. Була у нас корова, вона й порятувала. Не забрали її, бо сім'я була з середняків, відбирали в тих, у кого було майно. Їли ми й макуху, збирали мох з хлівів, липове листя. Люпин – гіркий, то його насіння складали у мішки і прив'язували до мосту, вода вимивала гіркоту з люпини, його потім можна було їсти.

Люди помирали на ходу, на вулицях лежали трупи. Голоду не знали ті, хто оббирав. А так страждали всі. Були багаті села, жителі яких наживались на горі. До них ходили міняти одяг на їжу (за дорогий пуховий платок могли виміняти жменьку зерна). Найгірше переживали села, які знаходилися ближче до верхівки (начальників, влади). До нас у село присилали уповноважених – дехто з них був не дуже жорстокий. Але якщо приїжджало начальство, то забирали останнє.

Записала студентка ЧДТУ Л.Лось у 2006 р.

Від упорядників: до тексту записів Людмила Лось додала – особисті враження від спілкування з респондентами. Наводимо їх повністю.

Спілкуючись з людьми, які пережили роки голодомору, я зіткнулася з різною реакцією на мої запитання. Загалом, люди не бажать про це згадувати, кажуть: “Ну, було й було, що про це говорити”. Дехто взагалі вже нічого на пам'ятає про ці події. Мій прапрадід Кирило Подкур, 1913 р. н., взагалі й мене не пізнав, хто я й чия є. А бабуся каже, що він не пам'ятає, що вчора було, а я хочу, щоб він розповів, що їв у роки голодомору. Декому було приємно, що цим питанням цікавляться, люди розповідали з охотою про все, що знали, відповідали на мої запитання.

Вражена була від розмови з І. Я. З. Очікувала я почути багато більше,

бо старі люди до нього направили, знаючи, що він пережив багато горя в ті роки. Вже потім, багато років був головою колгоспу. Можливо, тому він відповів, що причиною голоду були погані природні умови і неврожай. Але я сама чимало про це читала і знаю, що це не так. А коли я його запитала: "А як же влада?", він відповів, що влада хотіла як найкраще і вона ні при чому. І взагалі, почувши спочатку, чому я прийшла, він не хотів зі мною розмовляти, казав, що це все непотрібне. Я відповіла, що люди мають знати правду, що це потрібно для історії, а він своєї: "Було, та й було, хай не вертає". Кожне слово доводилося витягувати за допомогою різних питань. На підпис побоялася давати текст запису, навіть заїкати про нього не стала, щоб не обурився. Він був великим (так!), всіма поважаним головою, комсомольцем.

Чесно, від опитування чекала більшого. Розповіли мало, сухувато. Але й за це велике спасибі. Мабуть, я просто автоматично порівнюю дані розповіді з книгою Василя Барки "Жовтий князь". Від зібраного матеріалу стає боляче за тих, хто все це пережив, та виявляється, (з прочитаної літератури), що десь було набагато гірше.

КОРОПСЬКИЙ РАЙОН

с. Атюша

ВАСИЛЕНКО Дар'я Семенівна
1923 року народження

Розповідає вчителька-пенсіонерка Дар'я Семенівна.

"Нас у сім'ї було шестеро. Рано залишилися ми без матері. Батько в хату привів мачуху, яка до нас ставилась добре.

У 1932 р. батько звів нову хату, збирався покрити дах залізом. Але на той час, у кого хата була покрита залізом, називали куркулем і виганяли з хат. Тому він вкрив хату соломою, але сарай у нас все-таки забрали. Їсти було нічого, тому ми, малі діти, пухли від голоду, особливо менша сестричка Мотя. Вона настільки опухла, що не було видно й очей. Дівчинка лежала на печі і ми вже думали, що вона помирає.

Щоб мати хоч якусь їжу, ми змушені були з пухлими руками та ногами йти до сусідки обробляти город. Цілий день працювали, в обід відпочивали, вмочивши пухлі ноженята у воду, щоб не відчувати болю. А ввечері сусідка принесла глечик з кислим молоком. Ту їжу починали їсти всі разом,

щоб усім дісталось порівну Коли кислого молока залишилось трохи, мати взяла з печі пухлу Мотю і нагодувала її. Поклала знову на піч. Наступного дня сестра відкрила очі. Коли мати чистила варену картоплю, то лушпиння не викидала, а складала, а потім ним годувала Мотю і найменшого брата. Може саме тому і вижила Мотя, що її потроху годували, бо якщо б дали зразу багато їжі, то вона б померла.

Одного разу батько привіз із м. Конотопа булку, але вона десь зникла. Мати почала всіх сварити, але чомусь найбільша підозра впала на мене. Я злякалась і непомітно вистрибнула у вікно, побігла до сусідів, розповіла все. Ті дали мені трохи супу, який я виїла миттю і хотіла ще. Залишила ся ночувати у сусідів, а вранці прийшла додому. Мати нічого не говорила, напевно, перед цим з нею поговорила сусідка. Як виявилось пізніше, ту булку взяла непомітно сестра Галя і заховала у сарай, а потім тихенько ходила туди і їла, бо була голодна. Сім'я трохи ожила, коли батько з півдня привіз борошна і ще за ним залізницею їхали мішки із зерном.

Тяжкі то були часи, бо загинуло багато ні в чому не винних людей.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці В.Калініна у 2005 р.

КОРЮКІВСЬКИЙ РАЙОН

с. Білошицька Слобода

ТРЕЙТЯК Марія Тихонівна,
1923 року народження

У 1933 році мені було 10 років. Страшний то був рік і важкий. Голодомор – це найстрашніше, що я бачила у своєму житті. Голод примушував їсти листя, тирсу з дерев, траву, щавель. Люди також їли чорниці, журавлину, бруньки з різних дерев. Хліба ми не бачили з Чистого Четверга до Спаса. Навіть доводилось (були такі випадки) чути про людоїдство.

У с. Білошицька Слобода, де я жила, про таке чула. Багато людей пухли з голоду і помирали. Люди були раді гнилій картоплі, бо нічого іншого в нас і не було. Бувало йдеш по вулиці і бачиш: сидить дитина і все просить їсти. А діти, що залишились без батьків, ходили по хатах і просили чого-небудь. Ото бувало, пасуть діти гусей, і там прямо вмирають. Батько мій був не скупий, то як ми просили, завжди давав їсти. Ось таке було страшне життя. Я хочу, щоб таке ніколи не повторилось.

с. Перелюб

**ВАЩЕНКО Парасковія Павлівна,
1924 року народження**

Під час голодомору 1932 – 1933 рр. ми виживали, як тільки могли. Мені тоді було років 8-9, я все пам'ятаю. Ми ходили до лісу, об'їдали шишки з сосни, з сушеного листа робили ладки, з тирси і лободи. Доводилося ловити мишей, котів, пташок і споживати. Голодомор був дуже сильний, люди пухли з голоду.

У селі був такий випадок, що коли у однієї жінки померла дитина, то вона її з'їла й говорила, що м'ясо дуже солодке і смачне. Ми ходили на поле, і збирали гнилу картоплю і робили з неї ладки. Так і жили. За рахунок того, що в наших краях є різні трави, ягоди, бур'яни – голод був не такий, як у Південній Україні. Говорили, що були села, де вимерли всі жителі. Вижили ми, мабуть, тому, що дуже хотілося побачити світ, нормальне життя. Дуже тяжко тоді було, завжди хотілося їсти. Навіть вночі снилося, що ми всією сім'єю сідаємо за стіл обідати. А на столі стоїть гарячий борщ, хліб... Після такої "мрії" уві сні ще більше хотілося їсти. Дорослим було легше переживати голод, ніж дітям. Деякі батьки просто не витримували мук їхніх дітей і тікали або взагалі позбавляли життя і себе, і малечу.

Нехай ніхто і ніколи не побачить і не переживе таке!

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці К.Іваненко у 2005 р.

с. Охрамієвичи

**ШИБИЦЬКА Ганна Прокопівна,
1915 року народження**

Я, Шибіцька Ганна Прокопівна, народилася в с. Охрамієвичи Холменського району Чернігівської області в сім'ї селянина. Було нас 5 дітей. У сім'ї я була найменшою. Коли розпочався голодомор 1932 – 1933 рр. мені було 17 років. Пам'ятаю, як мати ходила в поле збирати колоски жита, пшениці. За це ганяли, відбирали і садили в тюрму. Ми збирали взимку мерзлу картоплю, вдома розморожували, варили, товкли і пекли з цього ладки. Драли з липи лико і теж добавляли туди. А ще з лика плели

постоли. У річці ловили молосків, із конопель давили олію, давили льон, самі прями, ткали і шили одяг. Солі у нас не було, їздили в Крим на обмін із бочонками, цеберками й іншими дерев'яними виробами. Варили компот з калини, горобини, сушили ягоди. За таких умов люди боліли тифом і цингою. Зараз я проживаю в м. Корюківка”.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці Т.Беспала у 2005 р.

КУЛИКІВСЬКИЙ РАЙОН

с. Салтикова Дівиця

**ЛЯХ Петро Пилипович,
1925 року народження**

Я народився і все життя прожив у селі Салтикова-Дівиця, саме тут і пережив голод.

Мені на той час було 10 років. Це достатній вік, щоб усвідомити ті страшні події. Я вже майже нічого не пам'ятаю, але хочу розповісти один випадок, коли я ходив по щавель зі своєю сестрою Катериною.

У нас бракувало сили, і коли ми нарвали того щавлю, я вже не міг піднятися і подумав, що це мій останній похід у поле. Уже вечоріло. Потім де й взялися сили, коли в голову мою влізли думки про те, як мої сестри і брати будуть жити без мене. Я ж був у сім'ї найстарший. Як ми не намагалися прогудуватись, все одно пухли з голоду.

Пам'ятаю, як зараз, Варка (моя сестра, вже покійна) сиділа біля дверей така пухла, що навіть очей не видно було і висмоктувала своїми розпухлими губами щавлевий сік.

Їли ми все в основному зі щавлю та іншої зелені: і суп зі щавлини, буханці з лободи, які далеко не можна було назвати хлібом, про хліб тоді не мріяли, їли суп з кропиви.

Щастило, коли ми тікали в колгосп зрізати колоски і нас не помічали. Щасливі прибігали додому і мололи зерно на жорнах.

В колгосп я пішов не відразу, доки люди не сказали, що у нас можуть відібрати домівку. У той же день я записався. На відробіток нам давали обід і пайок із продуктів, які у нас виривали майже з рота, коли ми приходили додому.

Найперші колгоспи почали будувати у Вересочі, а саме в нашому селі

– 1929 року, а закінчили в кінці 30-х років.

До голоду ми мали все своє: і коней, і волів, і корів, але після 1933 року у нас не залишилося нічого, крім сім'ї і якимось чудом домівки.

Майже щодня по хатах ходили учні з учителями і агітували за те, щоб ми йшли в колгоспи, але ніхто того не сприймав. Кожен хотів хазяйнувати сам собі. Коли вони йшли, то залишали на дверях табличку з написом “Чому ви ще досі не в колгоспі?”

На щастя, під час голодомору в нашій родині ніхто не покинув нас на цьому світі. Але не всі сім'ї були без утрат. Ось, наприклад, наші сусіди Пінчуки втратили 5 членів родини. І все через те, що нічого було їсти.

За всі наші страждання всіх чоловіків із нашої родини відправили на Другу світову війну, звідки двоє моїх братів і батько не повернулися, а я залишився інвалідом.

Ось і вся подяка за рік голодомору, холоду і страшних катувань.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці Г. Стецюк у 2005 р.

ГЬОТА Марія Гаврилівна, року народження

Я купила собі дачу-будиночок у селі, та й живу тут, а до цього ми жили в Києві. Батько робив на заводі, одержував пайок, але його не вистачало, щоб прогодувати сім'ю. Ми змушені були обміняти велику квартиру на підвал і продукти. На все життя запам'яталася розповідь мами, як вона ходила з сусідами обмінювати речі на продукти.

В селі жила матрина сестра. І з'явилася думка, що там можна щось виміняти, бо в селян краще з харчами, ніж у місті. Склали речі на санки, перейшли Дніпро по льоду і пішки дісталися села. (Назва села не вказана, але, судячи з тексту, воно знаходилося на лівому березі Дніпра). Коли добралися до села, то побачили жах: село майже все вимерло. Біля кожної хати мерці.

Сестра матрина лежала в своїй хаті пухла і вже мертва, а біля неї притулилася її грудна дитина, теж пухла, синя, але ще жива. Вони забрали дитину. Особливо врізався в пам'ять запах мерзлих трупів. Якийсь дід збирав їх на сани, сказав городянкам: “Що ви тут робите? Тікайте звідси, поки вас не з'їли!” А вони були такі перелякані, що й речі, які взяли на обмін, покидали й побігли з вмираючого села. Дитина залишилася жива.

ПІНЧУК Орина Павлівна, року народження

(на час запису свідчень мешкала в с. Вересоч цього ж району)

Нас прозивали в селі “Морочки”. У батьків було 13 дітей – 11 дівчат і один хлопчик-інвалід, “калічка”. Були ми заможні, бо, дякуючи своїй праці, мали дім, землю, волів, корів. Працювали до пізньої ночі, не мали найманих робітників. Коли організовувався колгосп, батько не захотів іти туди записуватися, казав, що туди йдуть лежні, п'яниці, хто не хотів тяжко працювати. Сім'ю обклали великим податком, щоб його сплатити, продали худобу. Але все одно нас розкуркулили. Забрали дім, орну землю, полотно, продукти. Мати приказувала нам, щоб одягали на себе побільше сорочок, спідниць, бо відбирали й одяг. Розкуркулювали панські байстрюки, які “нагріли на цьому руці”, бо не все віддали в державу. До революції у селі жив пан Салецький, який любив погуляти з сільськими дівчатами. Його незаконних дітей у селі називали “селоками”. Батько наш поїхав шукати справедливості та й пропав. Залишилася мати сама з маленькими дітьми. Замість нашої садиби нас поселили у якусь халупу, при ній – шмат неродючої землі. А в нашому будинку зробили сільраду.

В голодний 1933 рік довелося дуже важко. Їсти не було чого, припаси відібрали, на городі нічого не вродило, бо не удобрили як слід. Коли поміняли всі речі, то їли кропиву. Більшу пайку давали хлопчику-інваліду. Але він не вижив. Всі поопухали, за тиждень вмерли 8 моїх сестер і брат. Голод пережили мати і три сестри. Яюсь дожили все ж таки до нового врожаю на своєму клаптику городу.

Записала студентка ЧДПУ Т. Кононенко у 1998 р.

с. Дроздівка

ЛАЗАР Іван Васильович, 1928 року народження

На час голоду я був дуже малим, а тепер думаю, що його причини крилися у грубих прорахунках державних органів влади, які не мали ні найменшого уявлення про стан речей на місцях., що робилося в селах і колгоспах. Тоді скрізь буяла пишним цвітом рапортоманія і бажання за будь-яку ціну випередити сусідів. Не багатьом колгоспам поталанило з головами, які б справді знали справу. Той факт, що в нашому селі жоден

чоловік не загинув від голоду, свідчить на користь нашого тодішнього колгоспного керівництва.

Про хлібозаготівлі я нічого не пам'ятаю, бо був малим, якщо при мені щось і казали, то вже забув. Я більше про це прочитав і почув, тому це будуть не спомини дитячих років, а вже пізніші оцінки.

Голодні часи тривали десь з кінця осені 1932 року до початку літа наступного. Найгірше було взимку, коли їли один раз на день юшку з усім їстівним, що знаходили: лущиння з картоплі, лобода (висушена і змелена в порошок), хліб був дуже рідко і хлібом його можна назвати тільки умовно.

Хоч я був малим, але добре пам'ятаю зажурену матір, коли ми просили їсти, а їй нічого було дати нам. Пригадую, як вона загадала назбирати медовок (конюшини) у Логвиновій долині, а ми з хлопцями загралися і я забув. Повертаюся увечері додому, їсти хоч, аж живіт зводить. Подивився я на матір і все мені пригадалося: і ті медовки, і те, що всіх без вечері залишив. А мама, сумна й сувора, нічого не казала, а лише мовчки на мене дивилася. Тоді я швидко-швидко побіг до Логвинової долини і набрав щавлю, щоб хоч якось загладити свою провину. В той вечір замість оладок з медовок ми їли борщ з щавлю (в ньому ще плавало пів картоплини). Ось така була вечеря.

А одного разу, вже навесні, бабуся загадала мені нарвати вербових бруньок, бо вдома не було чого їсти. Вона гадала, що вони, такі красиві на вид, не можуть бути несмачними. Напекла вона з них коржиків, а виявилось, що вони такі гіркі, що аж сльози на очі наверталися, їсти їх ніяк не можна. Так бабуся перевела оту маленьку, нещасну жменьку висівок, а ми на все життя запам'ятали, що з вербових бруньок хліб надто гіркий.

Від голоду потерпали всі. Особливо діти: ми рухалися як маленькі привиди, на обличчі одні очі та ще вуха стирчать. Але діти завжди діти, може, тоді ми не розуміли всього жаху обставин, в яких опинилися. Може, нам у психологічному плані було легше, ніж нашим батькам. Нам не треба було ще піклуватися про когось, окрім себе. До того ж, той факт, що ніхто не помер, свідчить про певну допомогу, яку односельці подавали один одному. Особливо це стосувалося дітей. Коли сусіди знали, що в нас нічого немає на вечерю, вони, ніби випадково, заносили чи якесь яблучко, чи буряків чи трішечки молока для найменших.

Людям похилого віку було важче. У них і оптимізму менше і сил на відновлення у організму не вистачає, але всі якось гуртом пережили страшні часи. І зараз це все згадується, як з іншого життя, нехай вже до нього не буде вороття.

Записала студентка ЧДПУ Т.Шатило у 1996 р.

МЕНСЬКИЙ РАЙОН

с. Миколаївка

**ВОРОНЕЦЬКА Меланія Семенівна,
року народження**

На той час сім'я Семена Сергійовича Воронецького жила у с. Миколаївка Березнянського району (тепер Менський). Сім'я складалася з 10 чоловік. Достаток сім'ї був нижче середнього. З приходом колективізації забрали коня і змусили вступити до колгоспу "Комуністична зоря".

Мій прадід був дуже добрим теслею і славився своєю майстерністю. На період голодомору професія прадіда й утримувала продуктивний запас сім'ї, але тих заробітків не хватало. Зазвичай за роботу він брав хлібом та іншими продуктами. Щоб не сильно розходжувати продуктів родина споживала здебільшого один-два рази на день, це залежно від заробленого, але часто бувало так, що жодного разу не їли; мати дасть крихту хліба малим, щоб не плакали і все. Вона ще розповідала, що коли нічого було їсти, то ходили по полям, по межах та шукали конюшину, і потім з неї робили млинці, як варили і їли гнилу картоплю для того, щоб хоч якось перебити той страшений голод. А ще вони були змушені були зрубати повністю свій великий сад, бо був дуже великий податок навіть за куш смородини. Згадує з жахом, як у них забирали зерно, як нищпорили в коморі, на горищі в самій хаті, що, не дивлячись на малих плачучих дітей, вони безжалісно забирали останню зернинку.

У ті страшні роки дуже багато людей помирали, розповідає моя бабуся, що йшли до їхнього села дуже багато людей із сусідніх сіл і вони були такі безсилі, що помирали навіть не доходячи до села. Багато помирало дітей, особливо в тих родинах, у яких або не було годувальника, або був заарештований за крадіжку в колгоспі.

Після збору урожаю на "косовищу" моя бабуся із сестрами рано вранці, щоб ніхто не побачив, ходили на поля збирати колоски. Це було дуже небезпечно, бо на той час існував закон про 5 колосків. Комуністична влада дуже жорстоко ставилася до українського селянина і жорстоко карала за крадіжку держмайна. Мій прадід після жнив на полі взяв в'язку соломи, і тільки він встиг зайти до двору, як до подвір'я вже під'їхав голова сільради з міліцією, зайшли у двір і заарештували прадіда, незважаючи на сльози благання прабабусі Соломії Пимонівни, бо вони ж залишалися без году-

вальника, і основний дохід в сім'ю приносив саме він. Він відсидів у Березнянській в'язниці 6 місяців, потім його випустили, бо їм бракувало доказів, щоб оголосити його ворогом народу і заслати на Соловки.

Записав студент Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці В.Передерій у 2006 р.

с. Синявка

**ДОНЕЦЬ Василь Сергійович,
(понад 80 років),**

А що ж розказувати: важкі були часи. Я був хлоп'ям. У той рік урожай був поганий, але все ж таки щось вродило. Хліб зібрали, обмолочували молотарками. Як обмолотять на одному току, переїжджають на інший. А на старому лишалося зерно, що попадало на землю. От ми вистежуємо час, коли молотарку переставляють і гайда збирати зернята. Нас завжди було чотири-п'ять хлопців. Нашвидкуруч збирали зерно, із сміттям, землею у маленький клунок, що його пошила мати, та й тікати звідти. Бо вже мчить управляючий із палицею. Тоді ми в розсипну, за всіма не поженеться, а когось одного дожене, дасть по шиї та й не раз. Головне, побігти до садків, там нас уже не чіпали, там спасіння. Ідеш потім додому, чешеш набиту потилицю і згадуєш того управляючого "незлим тихим словом". Ноги болять, бо біг по стернишу босоніж, яка ж тоді обувка була, але несеш той клуночок зерна пополам із землею.

Багато зерна вивезли кудись, а те, що залишилося, звезли на точок. Спочатку туди нікого не пускали, але люди потроху пробиралися, їх били, а під кінець зими, коли зерно проросло від сирості, вже не чіпали. І щоб ти думав, зіпсоване зерно теж розгрібали, їсти щось треба було. Зимою було дуже тяжко, а по весні стало легше. Мати уже й борщ з кропиви варила. Їли й так звані "лепешки" з картоплі, що перезимувала в полі, і вже згнила. Але що не зробиш, коли їсти хочеться.

Ось таке тоді було життя!

Записав студент ЧДТУ Р.Хіль у 2006 р.

**ОЛЕКСІЄНКО Марія Дмитрівна,
року народження**

Голод був штучно зроблений. Роки були врожайні. Розпочалася колективізація і в 1929 р. і разом з нею висилки на Урал, ув'язнення у тюрми

гарних роботящих людей.

В 1929 р. мого рідного дядю Григорія Команду було вислано на північ, сім'ю вигнали з хати та й дві сім'ї, бо сина теж вислали, хазяйство все забрали. Вийшли з хати з голими руками. Але ж ця сім'я якось вижила. У сина було двоє дітей, але вже трохи підрослі один 1922 р. н., а старший 1919 р. н.

Другий дядя Андріян Команда був заарештований без всякої причини зовсім. Працював на землі, збудував хату. Довго в новій хаті пожити не прийшлося, з хати вигнали, хату перевезли на станцію Низківка і збудували магазин, а сім'я пішла до людей пережити якийсь час.

Дядя сидів у тюрмі у Чернігові. Передати нічого було в тюрму і його в 1933 р. весною з тюрми випустили. Як він добрався додому, ніхто не знає, чи він прийшов, чи прикотився, але ж це було перед Паскою. В четвер поговів, був дуже пухлий і на перший день Паски помер. Жінка його померла днів через чотири. Діти розбрелися – хто куди. Діти вижили в ті голодні роки, але зараз із них живих нема нікого.

Нас теж вигнали з нашої хати, її продала сільська рада, а потім хату відкупили в колгоспі. Це дуже важкий був період для всіх, але важче було тим, хто попав під немилість тодішньої влади. Тьотю, материну сестру, теж було вислано на Урал. Допомогати було нікому та й нічим. В селі люди пухли, багато помирало з голоду.

А скільки ходило людей і дітей з простягнутою рукою... а допомогти не було чим. Особливо нахлинула маса людей з Полтавської області. Ми, ще діти, боялися, бо бували випадки, коли людина просить водички напитися, принесеш, напоїш, а на завтра вийдеш – уже людина мертва. Не знали звідки, ні прізвища, не документів ніяких не було.

Голод тривав довго, трошки вже почали обживатися з 1936 року, але це тільки трошки. Бо при розкуркуленні забрали все, що могли. Майже не було ні корів, ні свиней, ні курей, майже нічого.

Хлібозаготівлі проводились теж, як кажуть, кому як вздумалося, наклали непосильні податки, виконати це все було не під силу. Хто десь щось сховає, знайдуть, і за це відповідати приходилось. До кожного двору доводили кількість продуктів, які треба як податок – це страшно. Окремо були податки, що треба здати з землі, а то наклали на двір, у кого корова була – 90 л молока, 9 десятків яєць, 40 кг м'яса, у кого були кролі (на той час всі захопилися кролями) – теж м'ясом кролів. Хто держав порося, повинен здати свинячу шкіру і т.д. (це, очевидно, про реалії повоевненого життя).

Голод пережили дуже важко. Страшно цей період і пригадувати. Не було нічого ні їсти, ні пити, не було в чому ходити. І тепер очі закриєш і згадується все. Дивно, де дівали те що побрали? Теплі тоді були кожухи, якісь там курточки, навіть те, що нікому не потрібне, і те, що краще – все забирали.

Дуже важко було жити дітям і людям похилого віку. В 1933 р. навесні, де не вилазила з землі зелень, ми виривали і не дивилися на те, що треба помити, руки тяглися до рота. А такі рослини, як кропива, лобода, салат, яглиця кришили і варили з ними борщ. Їли без хліба. А якщо трошки добавляли муки – це вже був делікатес.

Люди були дуже пухлі, чорні, замучені. Ніде не чути ніяких пісень, ніякої музики, а лише плач і тихі розмови, тільки про їжу. Раділи, коли зацвіла акація (вона не могла зацвісти, бо ми її пообдовбували ще в бруньках, бо вони солодкі). Не хочеться згадувати такого страхіття, бачити всього того, що пройшло, нехай воно ніколи не вертається на людське горе.

Коли трошки вже оправились, прийшов 1934 р. Почали збирати урожай зернових. Діти ходили на зернові ниви і збирали загублені колосочки у торбинки. Але перш, щоб покласти колосочок у торбинку, витирали зерно у долоню і їли з великою жадністю, це вже був делікатес. На поля призначалися об'їжджаючи, вони збирали наші торбинки і нас ганяли з ниви. Багато померло людей, багато втратили здоров'я, але ж вижили.

Дай Боже, щоб пережите нами не повернулося, щастя Вам у здорові, у навчанні, у житті.

Записав студент Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці О.Кадушко у 2006 р.

с. Феськівка

**ОПНАСЕНКО Уляна Сергіївна,
1931 року народження**

Моя бабуся народилася у бідній сім'ї. Вони мали трохи землі, присадибне господарство.

Роки голодомору бабуся не пам'ятає, але добре знає від своїх рідних, що тоді творилося. Це був жах! Опанасенки втратили молодшу на один рік від бабуся дочку. Наша родичка Стекла Опанасенко їздила на заробітки в Білорусію, щоб прогодувати дітей. Її чоловік опух і помер, вона теж

була опухла, але якось вижила. У селі були поодинокі випадки канібалізму.

Коли бабусі було років п'ять, в їхньому селі ще тривала колективізація. Її сім'я не хотіла йти до колгоспу, бо треба було туди віддавати знаряддя праці, землю і худобу. Бабусин дід – Федір Іванович Опанасенко заборонив родині йти до колгоспу. Він відшмагав свого онука Федора лозиною за те, що той сказав, що хоче записатися в колгосп. І одного дня, коли бабуся збиралася зі своєю матір'ю до церкви, до двору під'їхали підводою колгоспні партійці. Вони забігли у двір, кинулися до хати, стали виносити майно і складати на воза. Чоловіків дома не було. А жінка з дитиною нічим не могли зарадити. Ні мольби, гні прокльони не спинили партійців, побрали з хати все майно: скриню, сукно, посуд, кожухи, ковдри, подушки. Розібрали хлів і сарай. Все було потім продано за безцінь. Скриню купила сусідка Гапа, яка чи не перша “побігла” до колгоспу. Ця скриня і тепер належить її нащадкам. Ще партійці забрали коня, корову, віз, сани, зброю, плуг. Після цього бабусиній родині не залишалось нічого іншого, як йти до колгоспу.

Деяким іншим її односельцям пощастило менше. Так, трохи заможнішу сім'ю Марченків відправили до Сибіру. Вони теж не хотіли йти до колгоспу.

Тепер я розповім про односельців, що першими пішли до колгоспу. Це були найбідніші селяни, які не мали свого господарства. Їх найбільше хвилювало, де можна випити на дурняк. Вступивши до колгоспу, вони відчули свою силу, стали оббирати своїх же односельців, глумитися над ними.

У 40-ві роки теж було тяжко. Свинарку Палажку посадили за те, що вона рвала на колгоспному полі колоски, щоб прогодувати своїх дітей. Їй дали 10 років тюрми. Колгоспницю Варку Москалець посадили до в'язниці за те, що не виробила мінімум трудоднів. А трьох братів Драгунів кинули за у тюрму за вільнодумство. Їм дали 25 років. Хтось на них зробив наклеп. Один з них там і загинув.

Записав студент ЧДПУ А.Котченко у 2002 р.

с. Ушня

**ПРИЛУШКО Галина Кузьмівна,
1924 року народження**

Голод пережила в с. Ушня. Причинами голоду, на мій погляд, була посуха і неврожай. У тих, хто пішов працювати в колгосп ніякого голоду

не було. У кого не вистачало хліба, колгосп допомагав. Голодували одноосібники. Хто не пішов у колгосп, у тих “лишки” забирали. Залишали тільки на прожиток, на зиму, але цього не хватило.

Мої батьки зразу не пішли в колгосп, то у нас не було хліба три місяці, голодували до нового врожаю.

Одноосібники голодували три місяці. Не пам’ятаю, щоб хтось помер, але була поширена дизентерія, від якої помирали люди. Але мору, наскільки пам’ятаю, не було.

Активісти ходили по хатах одноосібників і забирали “лишки” хліба силовим методом.

Ми три місяці не мали хліба. Але була корова, молоко. Було багато риби. Іноді допомагали сусіди-колгоспники.

У сім’ї Топчія Павла хазяїн помер від дизентерії, їх розкуркулили, вигнали з хати. Жили в пустій колгоспній хаті на фермі, а їхню продали на торгах. Сімей 10 було розкуркулено, їх вигнали з хат і відправлено на Урал: Зінченко (дід, баба, два сини і невістка); Овсієнко Миша – сім’я розкуркулена; Калібаба Борис – вигнали з хати; Калібаба Нестор – розкуркулени і відправлені на Урал та інші.

З розкуркулених хат робили бригади (хати для бригад колгоспу, двір для конюшні). Гарні хати пішли під контору (правління), пошту, магазин.

На прикладі цих людей, яких розкуркулили, інші на літо пішли в колгосп. У колгоспників голоду не було. Лишилось, мабуть, три сім’ї на все село, які так ніколи і не пішли до колгоспу. Калібаба Клим, його дружина та дві доньки до колгоспу не пішли. Жили одноосібно. Їх ніхто не чіпав, але землю одібрали, лишили тільки город біля хати (10 соток). Жили промислом (рибалкою). Їх називали індуси (індивідуалісти).

Записав студент Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці В.Слиш у 2006 р.

сmt. Макошине

**ТОРОПОВА Оксана Петрівна,
1924 року народження**

Голодомор охопив усю територію України. Причину цього голоду я можу назвати тільки одну – це велика засуха, яка відбулася влітку 1932 року. Люди засіяли поля, посадили картоплю та багато іншого, але воно ледь зійшло, все повигоряло.

У нашому селі, тобто в Макошиному, ознаки голоду проявились не так сильно, як в інших місцях, адже в селі людина могла хоча б якось вижити. Наша сім’я на той час мала небагато запасів, деякі люди навіть закопували в землю мішки з зерном, тому що влада відбирала в людей частину запасів і направляла в міста.

В селі можна було вижити, але не всім. Наша сім’я пережила голод, ніхто не помер. Моя мати завжди знаходила хоч щось перекусити. Спочатку ми їли те, що в нас залишилось. Нам дуже допомагали знайомі, іноді підкидали дві картоплини. Одного разу батькові на заводі дали маленької, як горох, зеленої картоплі, ми її поїли і ледь не отруїлися. Коли взагалі не було чого їсти, то збирали і їли соломинки, лушпиння з квасолі. З настанням весни стало трохи легше. Ми їли траву, листочки з дерев, а також викопували корінці. Навесні моя мати дуже часто збирала щавель, а потім з нього робила “лепешки”. Наостанок додаю, той, хто працював і намагався вижити – пережили ті страшні часи, хоча багато людей і помирали з голоду.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці Ю.Білець у 2005 р.

с. Локнисте

**ТРЕТЯК Марія Тимофіївна,
1922 року народження**

Того року був неврожай. Ми в колгоспі на трудовень не здали. Люди голодували, вмیرали з голоду, падали на ходу, пухли. А в с. Білокураков (?) вимерло все село до єдиного жителя. Поїли котів, собак і дітей малих.

Голод був поки вродив хліб, поки нажали перший колосок. Тоді вже в колгоспі давали по півкіло, по 300 г давали тим, хто виходив на роботу. А до того хліб не родив Була така засуха, що земля кололась. Ступаєш ногою, а нога провалюється в щілину. Посіяли, дощ не йшов і низький ячмінь вродив. Голод був цілий рік. Допомоги Україні не було ніякої. Що вродило, тим і жили.

У нашому селі мало людей померло. А в с. Білокураков вже в 1934 році була вербовка людей, їм давали там хати. Коли люди приїхали, жодної живої людини не було, тільки пусті хати. Люди злякались і повернулись назад.

В нашому селі вмер один чоловік. Він пішов по гриби, зайшов у жито

і там помер. Жили вони утрьох, дівчата були вже дорослі. На обід всі з'їли по маленькому шматочку – на один раз укусить. Він на полі і вмер. Одна жінка наварила галушок і теж вмерла від завороту кишок. Зраділа, що дали півкіло муки і наїлася тих галушок. А так ходили люди пухлі, животи і ноги здоровенні, ледь ходили.

Ще я пам'ятаю, мама виткала кросно одній бабі Маврі. Вона і питає: “А що тобі, Галя, заплатять?” Мама попросила принести картоплі. Дак вона принесла вісім-десять малесеньких картоплин. Кросно виткати – це цілих дві неділі мама працювала. Мама брала дві картоплини, жменю муки і заварювала. Ми посядемо і снідаємо. А помазати (помастити) взагалі нічим було.

Я ходила по кінські опуцьки (?), начухраю мішок, принесу додому. На ніч висипаю, посохне, тоді потру, винесу на вулицю, на вітер пушу. Там залишались такі зернятка, як просо. Жорна були в нас – такий камінець покійний батько зробив. Залізна кружечка, в яку треба сипати потрошку і крутить – виходить мука. А яка ж мука? Зернятка-то коричневі, темні. Тоді вже мама квасить їх у діжці. Наквасить, такі “лепшошки”, кацає і пече. Воно полопається, но кусати щось треба. І на роботу в колгосп треба було йти; голодний, а йди.

Щавлю мішок принесу, у погріб висиплю. Мама зі щавлю да свинячої лободи (бо ходова лобода не вправлялась рости) зварить похльобку, да з цими лепшошками...

На весні посіяли в колгоспі ячмінь, а там раніше була картопля. Вона викопувалась і оставалась у землі. Як виорали, то вона стала зверху, за зиму померзла. Йшов дощ, повимивав її, а вона лежить біленька. От ми зраділи. Ганяв нас об'їждчик, а ми все рівно йшли на поле. Назбирала я мішок, принесла клунок на плечах. У діжці залила водою раз, удруге. Вилила – получився крохмаль. Висушили, мама попекла оладі. А якщо їсти – то дуже смердять. Але їли ж. Тепер би не їли, а тоді нічого було.

Сосонки у нас росли сім кілометрів од села. Їх посадили, як садили акацію. Вийдемо по акацію, коли вона цвіте, нарвемо. Або у нашому дворі одне дерево росло, так обірвали всі квіточки. Пішла, нарвала цілий мішок, висушили квіточки ті, їх і молоти не треба – вони на муку струхли. Мама коржиків напекла. А вони такі поганючі, але треба щось їсти.

На чердаку стояв здоровенний ящик з люпином. Мама полізе, набере чугун. В печі варить його, варить, одцідить, висушить. І знову у жорнах мелеш. А у люпину зернятка такі, як горох. Попече мама, а його ж не розжувати. Як той шлунок варив? Усе їли.

Хлібозаготовки проходили так: ходила по селу бригада і забирала все, що у кого було. Відповідали так: “Це надо голодаючим” (?). Бригада ця, актив, собі забирали все. У нас були ікони у кутку. От мама назбирала пшеницю в торбочки і сховала за ікони. А вони все одно знайшли.

Крали тоді багато. Хата була на підвалинах, все клали під піл, а вони призьбу відкриють, повибирають усе. Все на світі вибирали. Краще вмерти, ніж голод. Найтяжчим був 1933 рік.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці Т.Петренко у 2005 р.

с. Максаки

**УСТИМЕНКО Настя Степанівна,
1918 року народження**

Народилася я в сім'ї бідняків. Сім'я була велика: батько, мати і шестеро малих дітей. У 1930 р. приїхали в с. Киселівка у комуну. Там нас захватив голод у 1933 році. Батько вмер від хвороби, а ми оселилися з матір'ю. Мати робила у комуні, а старший брат робив у столовій, то була дітям порція супу. А менші діти теж старались якось десь робити у комуні, щоб заробити шматок вівсяного хліба. А мене забрав батьків брат, щоб я не вмерла з голоду в село Куковичі, де був головою колгоспу. Так я і жила у дядька. А менші брати прибігали в Куковичі до дядька за шматочком хліба. Їх погодують, і вони біжать у Киселівку. А мені їх так було жалко, що вони голодні. Два роки сім'я голодувала, ледь живі осталися. Страшно було дивитись, як возами везли мертвих.

Я великого голоду не знала, а брати і мати ледь вижили. Вони їли все, що попадало їм під руку: траву, різний цвіт. Мати все поміняла на шматок хліба. Так і вижили.

Я додому не повернулась, жила в Куковичах, робила у колгоспі. А з матір'ю жили чотири сини, а самий старший поїхав на заробітки, там і помер з голоду. Чотири брати пішли на війну. Один убитий у Німеччині, один у Білорусії під час бою, за що йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Зараз мені вже 87 років, а я часто згадую ті страшні роки.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці Ю.В'яжевич у 2005 р.

с. Городище

**ХАРЧЕНКО Ольга Терентіївна,
1926 року народження**

Взагалі про голод я пам'ятаю дуже мало, бо була ще маленькою дівчинкою. Всі спогади про це страхіття у мене залишилися від розповідей мами, хоча ніхто не хотів про це згадувати. Мого діда ще у 20-х рр. розкуркулили і відправили до Сибіру, бо тоді не можна було мати багато землі та худоби, трудитися на своїй землі допізна, щоб прогодувати та одягти сім'ю.

У 32-у році ми почули це страшне слово "голод". Він починався з того, що по селу ходили виконавці від хати до хати і забирали з дому все, що є. Забирали худобу, вичищали засіки від зерна, забирали все, що можна було забрати. Деякі люди закопували у глиняних глечиках зерно, щоб хоч трохи залишити на їжу, але й те вони знаходили.

Про смерті в селі я вже не пам'ятаю, але по собі знаю, що було дуже тяжко, особливо дітям малого віку. Розказували, ніби їли ми і кору, і траву, і гнилу картоплю, що збирали навесні на полі".

Записав студент Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці Є.Харченко у 2005 р.

НІЖИНСЬКИЙ РАЙОН

сmt. Лосинівка

**РОМАНЮК Марія Кіндратівна,
1927 року народження**

Причина голоду була у тому, що постійно ішов дощ, тому все, що посадили, позаливало водою. Новий врожай теж не було змоги посадити, бо все було затоплено. Ця місцевість болотиста і при затопленні з'являлось багато риби, але люди не наїдались нею, потрібен був хліб.

Люди пили багато води і через це пухли, наливались водою. У колгоспі залишилися деякі заготівлі з минулих років, і Зубок – голова колгоспу, годував людей. Мати Марії, Пріська, опухла від голоду. Її чоловік Кіндрат пішов до голови колгоспу і той дав йому 1 пуд муки, а бабу Марусю забрав у пекарню працювати. Але голова міг допомогти тільки найближчим знайомим. Багато людей помирали, але ворожості між ними не було.

Померлих людей забирали з хат, клали на воза і відвозили на кладовище. Одного разу у хаті серед померлих побачили живу маленьку дівчинку. Її теж відвезли на кладовище, щоб вона там і помирала, але повз кладовище проходив якийсь чоловік і побачив дівчинку. Він забрав її до себе вигодував. Жива вона і по сьогоднішній день.

У Марії було ще дві сестрички і два братика, тому матері було важко їх прогодувати. Вона варила суп із бур'яну, пекла хліб із качанів кукурудзи, і всі вижили. Одного разу до їхньої хати забіг чоловік і почав їсти їхній суп із бур'яну, вони його не зупинили. Він поїв і потім помер.

Весна і літо були найтяжчими.

У 1946 році була страшна засуха і люди вже не пухли, а всихали. 1946 – 1947 рр. були не такі тяжкі, вижити було легше.

Під час голоду не голодували тільки заможні люди і скотарі (?). Вони їли худобу і продавали її.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці К.Корж у 2006 р.

с. Григоро-Іванівка

**ЛАСТОВЕЦЬ Євдокія Андріївна,
1927 року народження**

Я тоді мала була, погано пам'ятаю. Але все ж пригадую, що тоді все-все забирали, нічого з їжі не залишали. Тому багато людей помирало. По вулицям їздили підводи з хлібом – це комсомольці його звозили, а люди вмирали.

У нас хліба особливо не брали, бо жили ми дуже бідно і брати було нічого. А в інших людей забирали.

Під час того страшного голоду помер мій маленький братик, було йому три роки. Тоді ж помер і батько – він продав у місті корову і купив хліба, але по дорозі з'їв багато і помер. Так ми в дуже скрутний час залишилися без батька.

У мене ще був старший брат Михайло, він пішов в Ніжин на залізничну станцію і влаштувався там працювати. Там він дещо заробляв, бо в місті тоді робітникам давали хліб. Завдяки братові, ми мали, на що жити. Але у нас від голоду сильно захворіла мати, була дуже слаба, ледь не померла.

Я знаю, що в нашому селі було багато сімей, в яких загинули діти. На

хуторі, біля села, жили одні люди, то про них розповідали, що під час голоду вони покидали своїх малих дітей під колеса воза, бо не мали чим їх годувати.

Записано студенткою ЧДПУ Ю.Ластовець у січні 2002 р.

**ОСТАПЕНКО Марія Григорівна,
1925 року народження**

Причина голоду була та, що в людей забирали все зерно і нічого було їсти. Так, і в мого батька забрали весь хліб, і для сім'ї залишився невеличкий мішечок гороху, який заховали в піч. Але й про це якось дізналися в сільраді, прийшла комісія, знайшли горох, і хоча він був непридатний для їжі – прілий і з червами – забрали все рівно. А невдовзі й батька заарештували, на початку 1932 р. його посадили у тюрму, ще й штрафу взяли з нас 700 рублів. Так він додому і не повернувся.

Влада тоді намагалася створити колгоспи, але в них ніхто не хотів іти. Тоді людей до колгоспів стали насильно заганяти, відбирали у них худобу, млини, віялки і взагалі все майно. А в колгоспах жилося погано, ще бідніше.

Під час голоду, якщо у когось були ручні жорна, щоб молоти зерно, то їх негайно забирали й розбивали. Але оскільки ці жорна були дуже важкі, зроблені з каміння, то комуністи розбивали тільки верхню частину, бо без неї все одно не можна було змолоти зерна. Люди виходили з такої ситуації так: збиралися сусіди, зносили нижні частини жорнова, ставили їх одна на одну та мололи по черзі. Сусіди завжди допомагали один одному.

Для нашої сім'ї, весь період голоду був важким, але й після того доводилося дуже тяжко. Щоб вижити, ми навесні збирали лободу й варили з неї борщ. І хоча у нашої матері було четверо дітей, і залишилася вона без чоловіка, але все-таки всі вижили. З лободи робили й муку – сушили її, розтирали, борошна житнього трохи додавали і пекли такі собі коржики. Допомагали нам і сусіди харчами.

Тоді загинуло дуже багато малих дітей, але точно їхніх імен не пам'ятаю, бо була ще школяркою.

**ШЛАГАН Ганна Миколаївна,
1927 року народження**

Голод почався тому, що почали всіх на селі розкуркулювати. Забирали все: і зерно, і худобу, всі продукти. Наша сім'я була така бідна, що

нічого не забрали.

Голодували ми увесь 1932 і 1933 роки, в сім'ї було п'ятеро малих дітей, а в батьків не було чого дати нам їсти. Проте в нашій сім'ї діти всі вижили, порятувала нас стара коров'яча шкура, яка лежала на горіщі. Її дістали звідтіля, порізали на шматочки, а потім їх варили, і їли ту "юшку". От тому ми й вижили.

У нас у селі тоді дуже багато людей померло. Мерли прямо на ходу: отак іде людина, впала, і тут же і вмерла. Ховали всіх покійників разом. А ще більше дітей померло, слабкі вони були й не могли витерпіти голоду.

Записанла студентка ЧДПУ Ю.Ластовець у 2002 р.

с. Курилівка

**ЛЕВЧІЙ Григорій Іванович,
1917 року народження**

зараз мешкає в с. Ядути Борзнянського району

1932 року після закінчення педтехнікуму мене послали вчителем молодших класів у село Ключків Чернігівського району. Тоді одиноких вчителів селяни брали на квартиру з харчуванням. Знайшов таке житло і я. Але вже через місяць господар відмовив мені в їжі, бо на нього наклали такий план хлібопоставки, що він його ніколи не міг виконати. Коли він заїкнувся про це, прийшла комісія, все перевернула, перетрусила, перекопала. Хоч у господаря нічого не знайшли, все ж натішилися владою.

А ситуація ускладнювалася, їсти було нічого. В березні 1933 року в селі зафіксовано випадки голодної смерті. У квітні в мене почали пухнути ноги, а потім округлилося все тіло. Знайомі з Ленінграда запропонували приїхати до них. Через Гомель вдалося вирватися, бо прямих білетів до колишньої столиці з України не давали. Я їхав у поїзді, а перед очима стояло село, яке залишив. Дітлахи з вудками над Сновом. Що ловили, часто їли сирим, інколи несли додому. А нерідко помирали на березі річки прямо з вудочкою в руках. Це я сам бачив.

У Ленінграді працював вантажником у порту. У мене й інших хлопців з України боліло серце, коли ми завантажували зерном день і ніч іноземні пароплави, здебільшого німецькі, в той час, як на нашій землі мерли з голоду люди.

З Ленінграда надсилав додому крупи, сухарі. Коли взяв відпустку, друзі зібрали для мене кілограмів з п'ять крупів і мішок сухарів. Довіз усе

це до Чернігова. А тут зайшли до вагона вояки в зелених кашкетах, і я свій скарб тільки й бачив. Приїхав додому з порожнім і руками, і всі ми разом гірко плакали. Через тиждень помер батько, весь виснажений, замучений. Ми везли його на кладовище, а за нами з деяких дворів виносили по 2-3 трупи і везли на цвинтар. Був випадок, коли батько з матір'ю з'їли свого сина.

Де це було? В моєму рідному селі Курилівці Ніжинського району. Глибоко переконаний, що це було свідоме винищення українського народу.

Записав студент Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці П. Коломієць, 2005 р.

НОСІВСЬКИЙ РАЙОН

с. Мрин

**БОЙКО Катерина Іванівна,
1925 року народження**

Я вважаю, що голодомор виник через велику посуху. Розпочався він у 1933 р., коли колгоспи посіяли пшеницю, жито, овес, різні культури. А коли прийшов час збирати врожай, то нічого було збирати, бо літо видалось занадто спекотним.

Я все пам'ятаю, як зараз. Ми малими дітьми, мені було всього вісім років, мусили іти на поле і збирати гнилу картоплю, корінчики рослин. Особливо в пам'ять мені запала подія, як ми ходили на колгоспний двір. На дорозі, ми не йшли, а повзли, збираючи зернятка пшениці, жита, пробували на зуб все, що знаходили. Як тільки приходило літо і на могилках виростала полуниця, ми ватагою ішли туди і збирали ягоди.

Завдяки корівці, яка чудом вижила, вдалося вижити і нам. Багато було ворюг (злодіїв). Проти них боролось все село. Працювали разом, на поле виходили цілими сім'ями, щоб знайти якісь залишки.

Семена в колгоспі, які залишилися в резерві, були вивезені бозна-куди, й на наступний рік нічого було кинути у ріллю. Землі повністю гуляли. Селянство було голе й босе. Підтримки з боку держави не було ніякої. Через деякий час в колгосп завезли сімена кавунів. На наступний рік посіяли баштан. Ми малими ходили красти кавуни, бо баштан охороняв злий сторож. Пам'ятаю, як одну з подружок моїх він зловив, ох, і попало їй по плечах батогом.

Була боротьба за виживання. Йшли на все, аби тільки прогудувати сім'ю. В сім'ях було по шестеро і більше дітей. Той, хто не ходив на "промисли", як ми це називали, той пропадав. Багато моїх односельчан померло від голоду. Пухли цілими сім'ями. Влада була дуже жорстока до селян. Не давала врятуватись від напасти.

Дай Бог, щоб майбутні покоління не відчували такого у своєму житті. А життя було дуже тяжке. Я вдячна долі, що дожила до такого часу, коли є всього вдосталь.

Записав студент Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці О. Бойко у 2006 р.

с. Хотинівка

**КОШОВИЙ Василь Силевич,
1923 року народження**

тепер мешкає в с. Мрин цього ж району

Пережив голод 1932 – 33 рр. і 1946 – 47 рр. Розповідає: "У 33 році попав пік на мене, на нашу сім'ю (Це було критичне становище, найбільше страждання). А 47 р. пошти й не замітив, в самому кінці голоду прийшов з Німеччини.

Була одна, головна причина голоду – безпорядок. Колективізація. Комунисти скороспечені вертіли, як хотіли. Винуватять Сталіна. Ну, я з цим не згоден. Я воював за Сталіна, ми кричали: "За Родину! За Сталіна!" Це робота сталінців, які були по селах. У нас був такий – Голодний. І такі були в кожному селі. Тоді хліб контролювали дуже чотко. Старалися як можна більше збагатити державу: хліба хотіли всі – і шахтарі, і артисти. У районі було красиве (гарне?) зерноосховище. У нашому селі на окраїні теж була велика будівля, так високо вона стояла, "гамазей" зваляся, там теж був великий запас хліба.

Голод тривав зиму й половину літа. Найтяжчий період був з початку березня до кінця квітня, поки не розвинулися бруньки на деревах. Літом почали розвиватись листочки і ми... (плаче), ми збирали ті листочки, найкращі були з липи, з акації – це вже був делікатес. По піщаному полі ходили, збирали схожі на маленькі бурячки квіточки і теж їли. Природа почала оживати – люди стали оживати. Скільки людей померло – я не знаю, але дуже багато. Знаю, що кожний день виділяли підводу й збирали усіх мертвих людей, грузили на підводу, везли до великої ями і всіх разом

туди викидали... (плаче)

Наша сім'я складалася з матері і чотирьох дітей. Двоє – брати Грицько і Степан – вже були одружені, їм було трохи легше, були вони дорослі. Під час колективізації, у нас відібрали хату, все забрали. Нас за шкірки викинули з хати. Пам'ятаю, якісь поли (настили для спання, традиційні в українській хаті), на яких ми спали. Не знаю на чиєму полу я качався, стогнав, кричав, разом зі своєю сестрою. Як я вижив, сам не знаю. Люди із здоровим організмом за тиждень-другий голодовки поробилися хворі, бо нічого було їсти. Мені не віриться тепер, що могло таке бути – є господарство, село, хата, а їсти зовсім нічого. Як це так? Пам'ятаю, плентався я вулицею, дійшов до якогось тину, сів на нього, перевалився в город. Там знайшов якийсь кущик і став його довбати. Знайшов в землі стару картоплину. Зрадів і з'їв її. Більше нічого не пам'ятаю, мабуть, заснув.

На село було чотири хати, криті залізом, і всіх, хто там жив, називали куркулями і виселили. Я думаю, це були Покотьки, які були повністю розкуркулені. Двоюрідна моя сестра вийшла заміж за Покотька. Вакуліків теж розкуркулили, опинилися без даху над головою і вони, і ми. У нас забрали все і хату, хоча ми жили далеко від центру, поселили туди іншу сім'ю (плаче)”.

Записав студент ЧДТУ В.Щур у 2006 р.

ПРИЛУЦЬКИЙ РАЙОН

с. Ладан

**БУЛЬБА Іван Якимович
1914 року народження**

Мені було тоді 18 років. В сім'ї було 5 дітей. У нас їли бурякові листки, акацію, листки липи шаткували. Було нам хліба грам по 150 – 200 на день. Інколи шавлем перебивались. Все ж позабирали. І картоплю, і зерно, все що було, тільки картоплю на посадку, якщо заховали, то залишилась. Дак ми шкурку тоненько зчищали і садили, а кортоплинку з'їдали. Тоді комуна була, яка дуже допомагала. Дітей комуна збирала, вчила ремеслу. А я пішов працювати сапожником (шевцем) у комуноу. А зі мною працювали ще 5 чоловік, і жили ми разом, бо вони з інших були сіл. А мати продавала хліб; вона наріже на продаж, а крихти згортає в миску. Так набереться, бува, чимало, заливали молоком, а потім їли.

**БУЛЬБА Меланія Дмитрівна,
1919 року народження**

Мені було тоді 13 років. Працювали на полі, косили, в снопи в'язали. Пам'ятаю, на поле треба було йти, а дітки зовсім малі були. Одне, дак зовсім немовля. Дак бабуся до дерева прищепить пільонку (пеленку) і гойдалося воно собі, наче колосочка була. Трудно було дуже. Багато людей тоді померло. І на моїх очах таке було. В баби Палажки був хлопчик малий ще, Альошка. В столову дрова носив, а потім перестав, бо занедужав. А баба Палажка вмерла і по неї приїхали, щоб тіло забрати, і хлопчика теж забрали. На воза до мертвих кинули, а хлопчик живий ще був. Сусіди й казали, що він ще живий. А ті казали: “Скоро він вмере, а на що, двічі вертатся?” Так і повезли. І бабу Гальку забрали, туди ж укинули. Сиділа вона на помості і вмерла від голоду. Отак і живих, і мертвих в одну кучу кидали.

**ВАСИЛЬЧЕНКО Марія Леонтіївна,
1925 року народження**

У нас в сім'ї ніхто не пух, бо була корова, на якій і держалися. Та помагали сусідам, а вони нам. І комуна була, все ж легше. Батько часто згадував, що йшов він з Подиш (село) у Ладан і на дорозі побачив двох діток, що лежали й пухли. Він почекав, щоб хтось їхав. Коли їде підвода, він і почав дядька умовляти, щоб забрав цих дітей, та висадив десь у селі, там, може, люди якісь і відгодують. Дядько не хотів брати, бо каже, що в нього вмруть, а йому тоді хоронить. Так все ж таки батько посадив дітей на воза. Коли прийшов додому, то вони в нас були. І він же не казав адреси, а ми якраз на окраїні жили і дядько покинув дітей під нашим двором. Мати вийшла з двору, побачила дітей і в хату забрала, накормила й на ноги поставила. Так вони в нас пробули два тижні, а тоді в комуноу пішли. Батько вмовив своїх знайомих вдочерити дівчинку, бо в них дітей не було. Так вони й зробили її дочкою. Ця дівчинка й досі живе в Ладані, а хлопчик хтозна, де дівся.

**НЕЧИПОРЕНКО Григорій Федорович,
1925 року народження**
в роки голодомору проживав в с. Подище

Мені було тоді 7 років. Була в нас корова, ото, дякуючи тій корові, й вижили. Та й мало молока вона давала, бо кормить її було нічим. І самим їсти нічого було. Бувало, нарвемо листя липи, помнемо їх, тоді змішаємо з якимось послідом. Ще листя щавлю або лободи їли. На полях малими лазили, вишукували картоплинку чи кукурудзинку, щоб хоч чимось перебитися. А потім і корова зовсім перестала доїтись, і ми переїхали в Херсонську область до родичів. Деякий час там жили. Потім і там стало дуже важко, а на Чернігівщині було вже трішки легше, і ми знову повернулися сюди.

**ПОЛОЗОК Ольга Василівна,
1925 року народження**

Мені тоді було 7 років. Було четверо дітей в сім'ї. Їли тоді із полови козиної деруни, акацію пекли і їли, іваники (очевидно, цвіт конюшини – івасикові голівки), липове листя. Була у нас корова, але її забрали. У той час ходили і забирали все. Мати у город за тією коровою поїхала та просила, щоб віддали. Вона годувала її там. А тоді повернули корову за 40 кг м'яса.

Позабірали коней у нас, кобилу, віз. Батько став захищати, дак його за це й посадили на 3 роки. Залишилась мати сама з дітьми, батько вернувся через три роки ледь живий.

Ми з дівчатами раз гнали скот. Подружка моя впала, ніхто її не піднімав, бо ні в кого сил вже не було ямку викопати. От вона й лежить. А потом кинули її в якусь ямку, позакидали землею, а ноги стирчать, і лежала вона так. Буває, що повкидають всіх мертвих в одну ямку і не зариють добре, так і лежать.

**РАДЧЕНКО Іван Андрійович,
1925 року народження**

Мені було тоді 7 років. Пам'ятаю, в Ладані була комуна. Вона тоді дуже допомогла людям. У столовій при комуні готували комунарцям їсти. А

під вікнами цієї столової стояли дітки з мисочками в руках. Їм через вікно викидали їжу. Люди по помийках лазили, шукали хоч якусь мерзлу картоплинку чи шкурочку. Терли липове листя і робили з цього драники.

Була серед центру Ладана канава, там лежали трупи, і ще там лежали люди, опухлі від голоду. Страшне тоді робилось.

**ТИТУЛЕНКО Ганна Іванівна,
1921 року народження**
*голод пережила в с. Журавка Варвинського району
(записано зі слів її доньки Мірошніченко Н.М.)*

Моя мама розповідала, що в ці тяжкі часи голодомору померли її батьки і брат, вона залишилась сама. Моя мама пішла тоді в найми в сім'ю євреїв. Була вона тоді ще молодою дівчиною, їй минуло 17 років. Моя мама, як людина совісна, добре доглядала дітей, варила їсти, прала одяг. А за все це її кормили. Отак вона і вижила. Ця єврейська сім'я їй дуже допомогла і мама часто згадувала цих хороших людей. Жила вона в них довго, аж поки не вийшла заміж.

**ЩЕРБАКОВА Ганна Яківна,
1924 року народження**

Було нас 6 дітей: 3 дівчинки і 3 хлопчика. Я була найстаршенькою. Мама віддавала нам останній кусочок хліба. Потом вона опухла, ноги полопались так, що вже й текло з них. Вона сказала нам: "Лежіть тихо, я піду вмирать". А сама на печі лежить опухла. Тоді прийшла тітка, принесла шкурки від картоплі і зварили з них юшку. Мати вже й знепритомніла, так ми їй розчепірили рота, влили туди юшку. Так її відкачали, а то б кінець матері був. Ще й корова була. Якби не вона, то зовсім подохли б. Ми підв'язували ту корову за вірьовки, бо у неї не було сил стояти. Збирали бур'янець, кропивинку якусь. Потім мати пішла офіціанткою в комунарівську столову, і звідти приносила щось поїсти. Брат вікна склив, а потім поміняли золоті хрестики на муку в Прилуках, американці міняли (?). Брали 2 ложки муки та кружку молока – і варили. Ще добавляли якусь травичку.

Записав студент Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці Ю.Мірошніченко у 2006 р.

с. Подище

**МОСКАЛЕНКО Ганна Омелянівна,
1905 року народження**
(записано зі слів її онучки Сухомлінової Н.В.)

Моїй бабусі було 27 років, коли був голодомор, і вона часто мені про це розповідала. Як здирали вони з дерев берези кору, знаходили якісь ягідки чи травичку. Варили все це і робили драники. Ще казала, що ніде не було видно котів чи собак. Їх виловлювали люди, вбивали і їли. Але вони такого не робили, бо їм допомогло те, що в них була корова. Казала, що доходило навіть до того, а матері їли своїх малих дітей. Бабуся розповідала, що багато допомагала річка, бо ходили ловити рибу, збирали в лісі ягоди, гриби. Сил було мало, тому в ліс по дрова ходили по черзі. А також город засаджували шкурками від картоплі, а саму картоплю їли. Але все одно їй було мало, бо позабирали все.

с. Яблунівка

**ОНОПРІЄНКО Варвара Степанівна,
1924 року народження**

Було тоді 8 років, жили з матір'ю в чужій хаті. Мати ходила на заробітки: у багатьох людей працювала на полі, городі. Принесе увечері в торбинці жита, здеруть чи стовчуть його, вранці додадуть лободи, такі смачні були ті лободяники. Коли організувався колгосп, мати туди записалася. спочатку заробляла трудовні, на них давали копійки. Потім попродала мати останню одежину, та й ще й люди трошки допомогли і купили хату.

м. Прилуки

**ПАЛЬОХА Марія Захарівна,
року народження**

У сім'ї було п'ятеро дітей: Олександра, Марія, Олександр, Галина, Іван. Батько – Булавка Захар – працював будівельником, дахи робив,

мати – Євдокія – була домогосподаркою. У ті страшні роки їсти було нічого, ходили по полях, збираючи мерзлу картоплю, мати приносила м'ясо дохлих коней, яких звозили на спеціально відведену територію за міською лікарнею. Їли також макуху, цвіт акації, рогозу. У місті можна було побачити багато людей з неприродно пухлими ногами, руками. У нашому будинку, на горищі, лежали шматки солі. Брати Олександр, Іван, сестра Галина, рятуючись від голодної смерті, понаїдалися її. Не допомогло. Поховали їх в кінці городу, а на тому місці посадили 3 сливи.

с. Погреби

**ПАНЧЕНКО (ЧЕРКАС) Ольга Миколаївна,
1927 року народження с. Погреби**

Сім'я була невелика: батько, мати, сестра Галя, 1923 р. н.

Жили дуже погано, їли хліб, печений з бур'яном, калачики. У батька опухали вуха. Жили неподалік від кладовища: бачила, як везли мертвих людей, "пачками". Траплялося навіть, що ловили і їли і дітей, і дорослих. У селі жила одна баба, яка заманювала до себе невеликих дітей, щоб не вмерти з голоду. Материні батьки жили у сусідньому селі Знам'янці, вони допомагали нам. Баба пекла хліб і нам давала. Корова в селі була годувальницею.

У 1947 р. не так помирали, якимось люди виживали, але мерзлувату, гнилу картоплю їли. Ще пам'ятаю з тих часів:

“Голод, холод в нашій хаті,
Ніщо їсти, ніде спати
Наш сусід уже здурів,
І дітей своїх поїв”.

с. Перше Травня

**ЦИБА Галина Іванівна,
1929 року народження**

Мої спогади в основному базуються на розповідях моїх батьків – Івана Павловича і Феодосії Кузьмівни. У сім'ї було 6 дітей. Мама і тато не пішли до колгоспу. Батько був ковалем, працював по найму. У нашому господарстві були вівці, кінь, якого ми лагідно називали “Цибашка”,

клуня, кілька соток городу. З того й жили. Але прийшли такі часи, що, як і багато інших сімей, нас розкуркулили. Забрали все, залишили тільки хату і 15 соток городу. Настали скрутні, голодні часи. Їли конюшину, мерзлі буряки і гнилу картоплю. Якось, наївшись картопляних лушпайок, яких наварила мати, помер мій брат одинадцятирічний Семен. Як його ховали, не пам'ятаю, бо й не бачила: була в іншому селі. Тільки знаю, що поховали хлопчика на місцевому кладовищі хреста поставили. Вже стільки років пройшло, але світла пам'ять про Семена живе в моєму серці.

Записала студентка ЧДТУ І.Плаван у 2006 р.

РІПКИНСЬКИЙ РАЙОН

с. Голубичі

БУРДУК Марія Василівна
1920 року народження

(зараз проживає в с. Куликівка)

Мені тоді було 12 років. У нас голод забрав батька. Я, семирічна, мала сестричка були такі пухлі, що шкіра на ногах лопалась і звідти витікала вода. Рани гноїлись.

У колгосп заганяли примусово, починаючи з 1929 року у повному розумінні цього слова. Збирали селян в одну з хат, де у дворі була комора. Пропонували записуватись до колгоспу. Люди мовчали або казали, що не запишуться. На них кричали, погрожували, а потім відводили в комору і там замикали. Мороз, холод, а людей цілодобово звідти не випускали. Приведуть знов у хату, запитають чи не передумав записатись, – і знову в комору. Найчастіше це було у нашій хаті. Одного разу я була на подвір'ї, а мій батько сидів у тій тюрмі-коморі. Люди попросили мене відпустити їх, я відчинила комору, бо тільки паличкою було закрито клямку. Люди вийшли і пішли додому поїсти і відігрітись. Не зайшов до хати тільки мій батько. Мене покарали, а людей знову зігнали. На них кричали, прищипали у дверях пальці; як боляче було дивитись, коли мучили батька...

І от майже всі запаси звезли в колгосп, коней, реманент. Але в цей час у газеті "Правда" була стаття Сталіна, де говорилось, що колективізація має проводитись добровільно. Люди почали відшукувати своїх коней, реманент і забирати додому. І все почалося спочатку. Хто не хотів вступа-

ти до колгоспу, того оголошували куркулем, ворогом і висилали на Соловки, до Сибіру. Справжніх куркулів вислали раніше, а це були звичайні селяни – бідняки і середняки. Деяких вивозили "до пакола". У відкритому полі забивали кілок у землю, до цього місця вивозили "неслухняні" сім'ї з дітьми й старими. З собою нічого брати не дозволяли, навіть охорону ставили. А люди вночі розбрідалися хто куди, але не додому.

Урожай зібрали низький, а податки великі. Хто вивіз поставку – додали ще більшу. Хто не міг виконати – забирали корову чи поросю. У нас теж забрали корову. Голод почався уже в 1931 р., а 1932 рік був у наших краях посушливим, урожай поганий, а ще в жнива пішов небувалий град. Він вимолотив з достиглих колосків зерно. Але начальство на це не зважало: "Давайте хліб", і край!

Крім начальства з району, великого горя завдавали свої сільські "активісти". Вони організували "ударні бригади", брали загострені залізні списи проколювали ними землю в хаті, хліві, в саду, на городі – шукали. Все знайдене забирали: картоплю, квасоллю, зерно, крупу. Витягали з печі горщики, там теж шукали зерно. У нас зо три стакани пшона було сховано в шаховці (шафці) між подвійним дном, вимели і витрусили. Ці "активісти" під виглядом викачки хліба нищпорили по всіх закутках, по скринях. Брали все, що попадало під руку: полотно, скатертини, хустки, спідниці. І полишали людей помирати від голоду. Але не в усіх селах таке було.

с. Сибереж

ДАСЮК Анатолій Федосійович,
року народження

Про голод 1946 – 1947 рр. мені розповів мій дідусь, Дасюк Анатолій Федосійович. Народився він в Чернігівській області, в селищі Сибереж, де проживав все своє молоде життя. Хоча всі кажуть, що голодомор розпочався в 1946 році, але, по словам мого дідуся, голод дав про себе знати вже одразу після війни.

На його думку, він був через масовий неврожай, замість грошей була карткова система, та до того ж за ці 2 роки майже не було дощу. На його очах від голоду померло декілька дітлахів та людей похилого віку, але масовим його назвати не може. Батько з матір'ю працювали швачками, шили військовий одяг. Тому голоду не відчували, потім їх сім'ю розкуркулили. Перейшли жити до церкви та їли все, що люди приносили у храм.

Моєму дідуся дуже тяжко згадувати голодомор, під час розповіді очі наливалися сльозами, біллю від тяжких спогадів. Так ці роки не тільки забрали тисячі життів, але й глибоко поранили душі тих, хто пережив його.

Записав студент Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці Ю.Пилипенко, 2005 р.

с. Гучин

КАРПЕНКО (ВОЄДИЛО) Ганна Романівна року народження

Пояснювали нам причини голоду так: була розруха країні після революції, треба було відбудовувати промислові міста, робітничий клас треба було годувати, і тому із селянина (так!) забирали все.

Нас було троє у сім'ї: батько – Воєдило Роман Михайлович, мати – Варвара Костянтинівна і я. Основною їжею для нас стали лушпайки від картоплі, квіти сушеної конюшини, люпин. Все це сушили, терли і пекли хліб. У їжу йшли і вівсяні висівки.

Не всі так тяжко переживали голод: тим, хто відразу вступив у колгосп, залишали трохи борошна і картоплі. А в тих, кого розкуркулювали, забирали все дочиста, перевіряли сараї, погребі, все вигрібали.

Записала студентка ЧДТУ А.Кучинська у 2006 р.

сmt. Любеч

ПЛЕЩОВА Валентина Олександрівна 1915 року народження

Події 1932 – 1933 рр. навіки вкарбувалися в історичну пам'ять українського народу. Схилити голову у вічній скорботі за мільйони ні в чому не винних жертв – ось те, що зобов'язана зробити нація в ім'я справедливості. Відгомін тих страшних днів ще досі живе у серцях свідків.

Валентина Олександрівна згадувала так:

“В моїй уяві враз проходять всі страхи голодомору, хоча минуло вже багато років. Я вчилась у Київському текстильному технікумі, до якого вступила у 1931 р. Ніколи не можна забути страшне горе народу України. Жили ми “студентами” в гуртожитку на вулиці Інститутській. Кімнати були

дуже великі, вони вміщували по 70 осіб. Опалення ніякого не було, обігрівали кімнату своїм диханням. В їдальні варили страву з буряків та гарбуза або просто гарбуз на воді, без будь-якого жиру. Харчування було виключно по талонах, без жодних добавок. На студентські талони видавали печений з кукурудзяного борошна хліб (по 100 гр. на день). При виході з хлібного магазину ми той хліб ховали хто куди міг, бо біля магазину було дуже багато голодних людей, особливо дітей. Діти опухали від голоду, без сліз не можна було на них дивитись. Ми хоч трішечки відломлювали хліба і давали їм. Прийшовши додому, з'їдали зразу весь, щоб не тягнуло до хліба, і всі дев'ять днів були без нього, хоч нестерпно його хотілось.

Вижили не всі, і в мене були пухлі ноги, але нам, студентам-текстильникам ще пощастило, тому що ми їздили на виробничі практики два рази на рік на сукняні фабрики, там нам видавали як премію по 3 метра сукна, з якого шили шинелі для солдатів. Ми його міняли на сою, яку потім смажили і їли. В місті на перехрестях теж лежали голодні люди, і всі просили їсти, а дати їм не було чого. Це було страшенне лихо, і дай Боже, щоб цього більше не сталося...

Лютий 1933 р. був дуже морозним. Я приїхала на канікули додому. Переді мною постала жахлива картина. У центрі Любеча перед їдальнею військового дивізіону лежали голодні діти з простягнутими порожніми консервними банками, благаючи налити хоч трошки юшки. Мертві і помираючі лежали прямо на вулиці. Сусідського п'ятирічного хлопчика батьки зарили в гній по саму шию, щоб було тепліше. В цей час нашу сім'ю розкуркулювали, викинули прямо на сніг, забрали всю худобу і майно. Батька за відмову вступити в колгосп заарештували і більше нічого про нього ми не знали. Мабуть, розстріляли у Биківні (село під Києвом – сумнозвісне місце масових страт). Залишатися вдома я більше не могла і знову повернулась до Києва. Але Любеч вижив. Люди їли лободу, кору з дерев. Від голоду помер кожен п'ятий житель селища, як стало відомо пізніше. Порятунком став Дніпро, який годував людей рибою, раками, жабами, яйцями водоплавних птахів і Білорусія, де можна було поміняти одяг на харчі”.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці Л.Богущ у 2005 р.

с. Трудове

**РУДЕНОК Марія Романівна,
1927 року народження**

Я вважаю, що причиною голоду стала засуха 1932 р., і як наслідок неврожайний рік. А також те, що в цей час організували колгоспи, які почали забирати землю, залишаючи людям тільки 30 соток. А крім того, забирали худобу, хліви, клуні. Та ще й податок накладали на двори. Тоді сім'ї були багатодітними, швидко після введення таких порядків не стало чого їсти. Люди змушені були йти до колгоспів, де їй вирощували хліб для керівництва. Тоді сіяли, збирали, молотили вручну, за це отримували по 200 грамів на трудовень, а з городу збирали малий врожай.

У нашому господарстві було три курки (більше нічим було годувати) і корова. Мати збирала папки (квітки конюшини) та липовий лист, сушила, товкла в ступі, і, додаючи трохи борошна, пекла хліб та коржі. Вона також збирала гнилу (мерзлу) картоплю та крапа люпин у колгоспі, щоб хоча б якось нас нагодувати. Під час голоду помер мій батько – Роман Васильович Артеменко. Він тяжко працював у колгоспі: якось пас коней вночі у полі, а було прохолодно, застудився і захворів на запалення легень. Вилікуватися тоді було неможливо.

Я пам'ятаю ще Сидоренко Олену Семенівну. Її чоловік – Петро та син, якому було років 18-20, померли від голоду. Це було справжнє нещастя. Їй довелося прожити з цими спогадами все життя. Сама вона вже теж померла.

Найбільше тоді страждали діти та старики. Мало того, що не було чого їсти, так не було і лікарень, щоб допомагати хворим. Лікувалися народними методами. Якщо боліло горло, то його зігрівали, прикладаючи гороб'ячий послід.

Записала студентка ЧДТУ О.Артеменко у 2005 р.

с. Мекшунівка

**СИМОНЧУК Ганна Петрівна,
року народження**

Вона називає людей, які пережили голод: Андрушок Тетяна Василівна, Ягода Домна Кирилівна, Андрушок Михайло Петрович, Граб Надія Яківна, Мекшун Ганна Степанівна, Супрун Євдокія Іванівна, Симончук

Григорій Кузьмович.

Голод продовжувався 2 – 3 роки, а, може, більше чи менше, вже не пригадую. У нашому селі вимерла приблизно третина населення. В колгоспах сіяли, жали, збирали зерно, тільки неврожай був щороку. Люди працювали, але їм нічого не платили, лише ставили трудовні – “палички”. Інколи давали зерна по 100 чи 200 грамів на трудовень, та його вис-тачало на тиждень, якщо сильно економити.

Причинами голоду були засуха, неврожай, грошей не було, та й купити на них що-небудь їстівне не можна було. Весь зібраний врожай віддавали в державу, а куди його дівають, ніхто не знав.

Ми ж збирали колоски в полі, хоча й не дозволяли цього робити, гнали. Восени збирали по полю підгнилу картоплю, і такою вона здавалася смачною, з неї пекли ладки (оладки). Влітку обривали листя дерев, із щавлю готували навіть пиріжки. Картоплю садили шалупайками (лушпинками). Їли все, що під руки попаде, їжею не перебирали. Взимку перебивалися сушеними грибами, ягодами. Круглий рік бігали діти босі, взимку носили плетені з лози колотуни або обмотки. І діти, й старики пухли з голоду, поплаче, засне, проснеться, водички вип'є і знову плаче.

Записав студент ЧДТУ Н.Симончук у 2006 р.

с. Кисле

**ТИЩЕНКО Мотрона Тимофіївна,
року народження**

Та хто його знає, від чого почався голод. Багато чуток ходило. Але я точно знаю, що врожай був добрим, проте його забирали не тільки у колгоспах, а й у людей. Ходили по хатах і забирали все їстівне. Люди і плакали, і просили, та що там їм, тим вибродам (так!), не мали вони жалю до людей. Я ще чула, що весь хліб вантажили у поїзди, вивозили до Азовського моря і там перегружали на пароплави.

Голодували ми десь з півроку, але й те було дуже тяжко. Людей померло багато, скільки точно, сказати не можу. Як я переживала голод? Та так, дитинко, як і всі: ходила до лісу, збирала різну траву, корінці викопували, варили полову.

Я не пам'ятаю, як виживали конкретні сім'ї. Але всі сусіди допомагали одне одному, жили як одна сім'я. Чула я, що в сусідніх селах були й люди-

ди, але в нас такого не було, не чула я. Найтяжче доводилося старим людям, вони вмирили першими, бо знали, що голод буде довгим і хотіли, щоб вижили діти і онуки.

Записала студентка ЧДТУ С.Дударенко у 2005 р.

с. Шкурянка

ШКУРКО Петро Порфирович,
(на час голоду було 10 років?),

Причин голоду було декілька: головною з них було те, що в селян забирали зерно. При масовому будівництві заводів для прогодування робітників почали забирати харчі у селян. Пам'ятаю, людей на возах, які вилучали продовольство. До того ж, був ще й неврожай у наших краях. Люди були налякані, віддавали хліб, а хто приховував, то мусив боятися, що донесуть сусіди. Декого з тих, хто не хотів втрачати своє добро, висилали до Сибіру.

Голод почався не з 1933, а вже з 1931 р. і закінчився у 1935 р. У нашому селі померло від голоду шість чоловік. Такого вже страшного голоду не було, але недоїдали всі. Ходили збирати буряки, що залишилися на полях, влітку підготовувалися ягодами та грибами. Легше було тим, хто мав худобу. Пам'ятаю, що в сусідській сім'ї померла мати, а залишилися батько з сином, то вони ходили до нас їсти.

Записав студент ЧДТУ В.Шкурко у 2005 р.

СЕМЕНІВСЬКИЙ РАЙОН

с. Хотіївка

АНДРІЄНКО (БЕРЕЗОВСЬКА) Варвара Федорівна,
1922 року народження

Сім'я у нас складалася з 6 душ: батько, матка, дві сестри і два брати. Розкуркулювали трудолюбивих селян, забирали все з дому. Господарів навіть з хати виганяли. Але люди боялися колгоспу. Батько довго не йшов у колгосп. Прийшли з начальства, забрали майже все. Потім вдруге приходили. А на третій раз мама прогнала їх чепелою (рогач, пристрій для

вигування чавунів з печі), проте змусила батька йти в колгосп. Так батьки стали колгоспниками. Я у 9 років уже жито з маткою на колгоспному полі жала. Обмолочували його всі гуртом молотаркою. У 1932 р. мама вагітна була, у соломі й родила нам меншу сестру.

Їли в голод люпин, вимочували у 3-4 водах. Він сірий, бубки (сімена), як квасоля. Смажили їх, варили і сирими їли. Один сусідський хлопець ледве не помер, отруївшись ними. Подорожник сушений їли, борщ з нього варили, листя з липи обривали. Хліб тоді пекли вдома. Мама-покійниця їздила в Галаганівку (село Семенівського району), відтіля привозила жмаки. Додавали туди гречкої (гречаної) полови, бульби вареної, дві жмені муки. Батькове пальто за 18 фунтів квасоляної муки віддали. Возили ковдри, одяг обмінювати у заможне місто.

Люди падали на ходу. Один мужик упав на вулиці, баби винесли йому супу. "Нащо мене рятували? Тепер знову мучиться буду", – казав він. Бувало, сусідка Галя з дівчинкою, рочків 5 їй було, приходила до нас. Матка супу їм насипле. Та вона не їсть сама, все дитину годує. Сусіди їй казали: "Їж сама, бережи себе, бо кому тоді твоє дитя буде потрібне?" Не слухала нікого, так і померла, а дівчинку племінники в місто забрали.

КОСТЮКОВА (КЛЄЦОВА) Ганна Василівна,
1922 року народження

Жили ми бідно. Сім'я велика була: 9 душ – батько, матка, баба батькова сестра і 5 дітей – 3 хлопці і 2 дівчат. Хата одна, спати ніде. Був кінь, хлів, забрали їх у колгосп. Землі залишилося 50 соток. Батько і мама працювали в у колгоспі. Батько теслярував, а мама пекла хлібі готові буханки здавала в магазин, за роботу їй одну буханку давали.

Пам'ятаю, як їли сірий люпин, вимочували його у трьох водах і лускали, як соняшникове насіння. Весною траву їли, конюшину, лободу, борщ із лободи варили. Вижили ми, бо батько підробляв тим, що ремонтував сільським жінкам берди (пристрій для ткання), а люди платили продуктами.

Спогади зібрала Світлана Миколаївна Карасьова – вчителька української мови та літератури Хотіївської ЗОШ Семенівського району.

с. Жадове

**БРОШОВА Марія Семенівна,
1921 року народження**

Ми жили в голодовку так погано, що не дай Бог нікому. Батьки померли з голоду. Мати пішла по ягоди в ліс, по дорозі впала і вмерла. Нас було троє дітей, я була старшою, сестра моя вмерла з голоду. Хату забрали в колгосп, а нас з братом розкидали між людьми. Часто ходили в ліс по снітку (?), спали в рівчаку. Ще їли шавель, липове листя, а так їсти хотілося, що сил не було терпіти. Бувало, прийду в колгосп, прошу роботу: “Давай-те, буду коней ганять, дак, мо, хто поїсти дасть”. Хтось давав пампушку з лляного сім'я, хто буряка. Часто доводилося ночувати на полі в копиці соломи. Потім ми з братом жили в котловарці. Добра в нас ніякого не було: все забрали в колгосп: полотно, “завески” (?), а багато чого позабирали й сусіди. Страшний був час. Не знаю, як і вижила.

**НАГОРНА (ВОРОБЕЙ) Ганна Леонівна,
1922 року народження**

Корову запрягали і орали, бо коней не було. У людей не було хліба. У Мані Зойкіної померли з голоду батьки. А я голоду не знаю, бо наша сім'я не голодувала. У батька був запас хліба і солі, а люди ходили на липу і на снітку, багато вмирало з голоду. Ну, хто зразу пішов у колгосп, у того нічого не забирали з їжі.

На наших городах був невеликий колгосп “Касіор” (очевидно, імені С. Косіора – тодішнього першого секретаря ЦК КП(б)У). Пережили ми багато чого. Як же не було голоду, коли коней різали і їли?

**НАГОРНА Христина Аврамівна,
1900 року народження**

Від упорядників: це не друкарська помилка: у паспорті Х.А. Нагорної зафіксована саме ця дата народження.

Усього в Жадові було 12 колгоспів: “Прогрес”, “Ударник”, “Стаханов”, “Партизан”, “Щорс”, “Довжик”, “Червона корзина”. А перший колгосп називався “Ворошилов”. Знаходився він у дворі Василя Суботи.

Тут усього було 12 коней. Повесні виїхали орати межі на людських городах. Набігло доволі людей, захищалися, чим могли. Одкрився великий бій. Приїхала міліція, головним у них був Ковальов – начальник міліції. Мене ударила Іра Капачова, я з нею почала судитися, а потім простила, до суду справа не дійшла. Тих, хто чинив опір міліції, засудили на 10 років і заслали на золоті “приски” (очевидно, рудники).

Ще зробили колгосп у дворіщі куркуля Чухмари. Туди входило 30 дворів. Всіх, хто не пішов у колгосп, розкуркулювали, все забирали, останній шматок хліба із рук вихвачували. Люди порізали всю худобу, навіть маленьких поросят, бо знали, що відберуть.

Хто не пішов зразу в колгосп, вмирали з голоду. Голод був, великий голод. Ніде не було лободи, бо всю повиїдали, а їли снітку, бо була солодка. З лісу приносили й садили вдома, тепер у мене на городі росте. У буртах збирали гнилу бульбу і їли. Ще їли кінський шавель, коріння виривали. Дехто помер, бо наїлися житньої каші, й у людей полопалися кишки. Так, Улитин син не доварив зерно і вмер.

В одному дворі із 10 чоловік осталося в живих тільки двоє, всі поопухали і померли від голоду. Їх прозивали Хабульки. По Скоробачувці (назва вулиці) мерло по 8 чоловік за день.

Жили тоді бідно: взуття не було, ходили в постолах. Але все одно люди чинили опір, в колгосп йти не хотіли. Був такий начальник Яків Гордєєв, то йому люди пальто порвали за те, що примушував записуватися в колгосп. Хати в людей відбирали, дітей на сніг викидали.

Там, де тепер клуб, раніше була церква. У 1932 році куполи з неї поскидали. Одна молодиця ухватила ікону “Матір Божа і сорок Мучеників”, хотіла її забрати, вберегти від поганих рук, так її догнали і вбили. Ті люди, що церкву бурили (руйнували), а їх було троє, потім пропали від страшної хвороби. Їхні тіла обгнивали, вони довго мучилися перед смертю. І в Семенівці ті, хто розбирав церкву, теж померли відразу.

Нас примушували працювати на свята (релігійні), найбільше робили на Паску. Таке було життя, не дай Бог нікому!

**ПОЛТОРАЦЬКА (ДЕМИДЕЦЬ) Марія Артемівна,
1924 року народження**

У нас на городі стояла нова рублена хата, а коли почали створювати колгоспи, в нас її забрали, комору теж. Надточей тоді був головним, він усе забірав. Спочатку батьки в колгосп не хотіли йти, то в нас забрали

зерно, скрині, кадовби повиносили, а ми в хаті сиділи. Нам нічого не казали, не питали, а все забирали, що хотіли. Я за пазуху заховала три платки, то їх не знайшли й не забрали. Хотіли ліжко винести, а я на ньому сиділа, то й не забрали. А так все повиносили. Батько наш нічого не заховав, їсти не було чого, ми стали голодувати.

Ми їли мокрець, з нього варили борщ, опуцьки. Я сиділа на вікні і кричала: "Дайте мені їсти, я їсти хочу!"

Мій дід помер від голоду. Уже й мати опухла так, що очей не було видно. Вона взяла мене з собою і повела до дядька Ігната в ліс. Їх у лісі не найшли й не розкуркулили, у них було що їсти. Дядько дав нам по маленькій скибочці хліба, бо багато не можна було, можна було й померти, наївшись. Потім маму попарили в гарячій воді. Вона поправилася і ткала їм кросна, а я пасла овечок, хоч і страшно було в лісі.

Дома у нас осталися дід Іван, баба Устя, батько Артем. Дядько Ігнат вивіз їм хліб, печений з половою, моркву, щоб не померли. Баба моя Устя, як побачила його, упала йому в ноги і кричала: "Рятуй нас, сваток, а то мимираємо!"

Біля партизанського саду були людські городи, їх забрали в колгосп, розорали межі. Люди захищалися, як могли: вилами, кочергами... Щоб заробити шматок хліба і вижити, по наймах ходили. А взагалі страшно жили, страшний був час.

Записала студентка ЧДПУ О.Полторацька у 2006 р.

СОСНИЦЬКИЙ РАЙОН

с. Вільшани

**БІЛОУС Олександра Олександрівна
1924 року народження**

Такої страшної трагедії, яку пережив український народ в 1932 – 1933 рр. не знав, мабуть, жоден народ в історії людства.

Для мене, як і для більшості українців, голодомор 1932 – 1933 рр. залишився незабутнім. У ці ж роки організовувались колгоспи, до яких змушували вступати людей. Але ніякої допомоги з боку держави не було. Хто як умів, так і боровся за своє життя. Під час колективізації влада забирала у людей останнє зерно, щоб їм не було чим харчуватись. Забирали

коней і корів, зводили їх до гурту, а потім різали. І тим, хто мав змогу піти в колгосп на роботу, давали по одному кілограму м'яса. Таким чином зникла вся худоба на селі. Від такого життя люди тікали в інші міста, та невдовзі повертались. Присадибні ділянки засіяти було нічим, картопля загинула від вимокання. Якщо дехто й посадив рядочків 7 – 10, то очистками від неї. А про хліб взагалі не могло бути й мови. Кожного дня до двору підходило 17-20 чоловік (серед них були і цигани) жебраків з пухлими руками, ногами і обличчям, підходили до вікон і не своїм голосом випрошували милостиню, якої не в змозі були подати, бо не було нічого у самих. З голоду пухли і вмирали діти, чоловіки і жінки працездатного віку, часто-густо цілими родинами. Малеча бродила і повзала у пошуках чогось їстівного. Їли горобців, собак і котів. А що робилось по вагонах і станціях – не встигали підбирати безпритульних дітей, мертвих людей.

Щоденно зранку потрібно було думати, що можна було на день роздобути поїсти. Ходили до лісу, там шморгали липовий лист, квіточки конюшини, сушили і товкли їх, а потім з цієї суміші випікали ладки. Ще в лісі росла "любка дволиста", яка має цибулеподібний корінець – збирали і їли. А найбільше допомагав щавель, якого тоді було дуже мало, бо його щоденно зривали. Також збирали чайчини яйця.

Щоденно до столу було таке "меню": ладки з липи та конюшини з домішкою крохмалю. А крохмаль був зроблений з гнилої минулорічної картоплі; борщ зі щавлем і в ньому 2 – 3 яєчка чайки. Ось і вся розкіш, яку мати подавала до столу. Їли не більше двох разів на день. До школи ходили голодні, обдерті, виснажені.

Багато людей приїжджали з інших областей: Сумської, Донецької, Полтавської, які особливо страждали без їжі. З собою вони привозили останнє взуття, одяг і блага, щоб люди взяли хоч щось за 7-10 картоплин. Неповдалі за хутором Гаї був розташований хутір Дубровка. Там жінка-мати залишила двох хлопчиків, які ще не вмели навіть розмовляти і нічого не розуміли. Їх розшукували навіть після війни, але так і не знайшли, оскільки вони не знали своїх прізвищ.

Кожного місяці до села привозили по 10-15 дітей-сиріт і людям, які були самотні, силою віддавали їх на виживання та виховання. Таким чином, у нашому селі підросли і виїхали такі діти: Бебех Галя, Інченко Іван, Голубника Марія і Рая (сестри). Було й таке, що багато людей у той час виїжджало з нашого села, і яким пощастило вижити. Наприклад, жили дві дівчинки на прізвисько Іллюшкови (?). Вони маленькими сіли в поїзд без батьків і випадково на випрошеній милостині доїхали до Новосибірська.

Там їх зігнали і хотіли забрати у притулок, але вони втекли звідти до вокзалу і знову сіли в поїзд. Доїхали до Хабаровська, там у притулку і вирости, і потім вийшли заміж.

На хуторі Бешківка жила у лісі жінка Потапиха, мабуть, чоловік був Потапом. І якщо до лісу приходили самотні діти, то вона їх заманювала і з'їдала. Дуже розвинені на той час були крадіжки. Збиралися юрби чоловіків, які жили в лісі, чекали ночі і йшли грабувати.

Похоронні команди з 2-3 чоловік вивозили жертв і заривали в землю без трун і церемоній. Бувало навіть забирали ще конаючих живих, щоб не клопотатись завтра. І це відбувалося не тільки в нашому селі, а й у тисячах українських сіл. Скільки сконало людей за не повних два роки (1932 – 1933 рр.) – сьогодні точно не знає ніхто. Записи у сільрадівських книгах велися абияк, часто записували тільки господаря та цифру померлих на обійсті або ж могло бути записане лише вуличне прізвисько. А то й нічого не зазначалось – людина наче випаровувалась. Ось так відбувалися події того часу. І по сьогоднішній день стоїть в мене в очах ота страшна картина.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці Я.Макаренко у 2005 р.

с. Чорнотичі

**КУКОВИЦЬКА Ганна Яківна,
1921 року народження**

Ось, що розповіла Ганна Яківна про ті страшні роки голодомору:

– В нашій сім'ї було семеро дітей: я, Марія, Параска, Феня, Марина Іван та Гриша. Батько господарював удома, дивився за хазяйством, мати теж було вдома, доглядала дітей. Наша сім'я відносилась до середняків. Тримали ми корову, город обробляли, мали пасіку.

В ті страшні 1932 – 1933 рр. мені було дванадцять років майже. Ми стали жити бідніше. Батько змушений був продати корову. Він привіз на ці гроші нам гречане борошно. Мати пекла із нього гречаники. А ще батько приховав для нас, дітей, борошно, ще якісь харчі, бо ходили начальники і забирали все це.

Пізніше їжі не хватало. Ми хотіли їсти. Їли листя липи (обривали, сушили, товкли), із ялинок, сосен опуцьки їли, збирали на полі гнилу картоплю.

Три сестри: Параска, Феня, Марина померли одна за одною. Мабуть, від хвороби дифтерії чи не знаю точно, щось животи боліли в них. Інші

діти вижили.

Так і інші люди в селі, як могли, так і добували їжу, щоб не померти з голоду. Хоча багато, особливо дітей, помирили, але більшість таки від хвороб, що може нападали від того, що була погана їжа або зовсім голодували.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці С.Хоменко у 2005 р.

с. Мале Устя

**УЛЬЯНЕНКО Єфросинія Федотівна,
1923 року народження**

“Як зараз пам'ятаю ті страшні дні, місяці страшного голоду, коли проти українського народу велася справжня війна, негідна, людоморна. Війна проти такого працьовитого, безвинного народу. Вирішено було голодом виморити всіх людей, руйнували спільність людську фізично і духовно.

До цього голоду держава штовхнула і наше село, яке відмовилось прийняти колгоспну систему. Протягом зими заготовили хліба вдосталь, але цього досягли в результаті знекровлення села. У багатьох сусідів на той час повилучали все зерно і посівні фонди. В результаті голоду люди, так і моя сім'я, не могли обробити землю, бо були фізично ослаблені. Саме в цей період на полях починають з'являтися селяни, яким нічим було годувати дітей. Я, як старша дочка, завжди брала участь у збиранні. Ми ножицями зрізали колоски на тих полях, де ще два роки назад мати і батько були повноправними господарями. Зібравши колоски, перетирали їх на муку і пекли скибці, про які згадувати дуже боляче і тяжко. Голод охопив майже всю Україну.

У нашому селі були навіть випадки, коли сусіди були змушені їсти собак, котів, щурів. Наша сім'я дуже довго, прожарюючи м'ясо дохлого коня, їла його. Також з меншою сестрою і братом ми їли листя й кору дерев. Ті, хто залишався живим, не мав сил ховати мертвих. У сусідніх населених пунктах на сільрадах вивішували чорні прапори, що означало, що жителів тут уже нема. А в цей час в таких пунктах під охороною міліціонерів зберігалися тисячі пудів хліба.

А в газетах, які виходили, писали про щасливе життя радянської держави і її людей. Навіть лунали повідомлення про новобудови, чудове життя, піклування про всіх, про долю селян, а на селі була головна мрія – про окрасець хліба.

Ми ще якось перебивались цвілим крайцем хліба, мискою борщу з гнилої картоплини і шавлю. Найважче було пережити зиму, коли не було ні ягідки, ні лободини, хоча б листочків на деревах. Як починали танути сніги, на окраїнах села починав з'являтися і розноситись скрізь трупний сморід. Чи була того року весна, я не пам'ятаю, бо не прилетіли, як завжди, до моєї оселі довірливі лелеки і не співали більше солов'ї. Тоді казала моя мама: "На світі весна, а над селом повисла чорна хмара". На вулиці не було ні душі. Діти не бігали, не гралися, а сиділи у дворах і на дорогах.

На свої очі бачила хлопчика, у якого ноги тонюсінькі, складені калачиком, великий живіт між ними, голова велика, похилена донизу. Лиця майже немає, самі зуби зверху. Сидить, біденький, і чогось гоїдається всім тілом: то назад, то вперед, скільки сидить, стільки й гоїдається. І безконечна одна пісня: їсти... їсти... їсти... Неможливо було дивитись на таке. Побігла до хати і вкрала варену картоплинку, яку потрібно було розділити на всіх, принесла хлопчику, бо не могла дивитись, як трирічна дитина вмирає з голоду. А чи зрозуміла мене мати – звичайно зрозуміла, бо в хаті було ще двоє таких немовлят, яким також потрібна була від когось допомога.

Не було тоді ні війни, ані моровиці. А була зла воля людей проти інших. І ніхто не знав, скільки невинного люду зійшло в могили: старих, молодих, дітей і ще не народжених у лонах матерів.

Це був рік великого жертвоприношення, рік, коли не народжувались, а помирали. Коли живі не встигали ховати мертвих. Коли не було сліз плакати і копати могили. Коли вимирали сім'ї, роди, родини. Рік великого горя, великого божевілля, великої біди – 1933 рік. Рік великої брехні і великого мовчання. Рік, коли доноси оплачувались хлібом, відібраним у помираючих. Так і серед наших жителів було багато донощиків, які за те, щоб уберегти сім'ю від голоду, готові були на все, навіть здати сусіда, розповісти, що в нього ховається ще десь буханець хліба, яким ще вчора годував сім'ю, а сьогодні і завтра – смерть.

На той час усім заборонялося вживати слово "голод", а лікарям медичних пунктів називати справжню причину смерті. Коли досягав урожай, уздовж колгоспних посівів зводили вежі. На них стояли вартові з рушницями, щоб ніхто не обрізав колосків. З великою обережністю голодні діти пробирались у жито чи пшеницю, щоб добути рятівний колосок. Замість хліба всім було обіцяно законом тюрму. В селі почалася безкровна війна, яку назвали голодомором 1932 – 1933 рр.

Пам'ятаю також, коли в селі говорили, що знайшли молодого чоловіка і жінку, які покінчили життя самогубством, бо не могли вмирати з голо-

ду. На сусідні села були прийняті постанови, за якими конфісковували продовольчі і посівні фонди, якими ще могли розпоряджатися люди.

Припинилось остаточно постачання товарів, на колгоспників обрушились репресії. Моя мати, обробляючи поля, на які ще півроку назад мала право, не могла взяти навіть зернинку з колоска, а якщо б і взяла, то була б покарана, а може й засуджена. Слава Богу, що вся сім'я вижила і пережила ті страшні, нестерпні дні голоду".

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці А.Сальникова у 2005 р.

с. Масалаївка

**КОТЧЕНКО Уляна Степанівна,
1923 року народження**

Дуже важкі часи були. Все забирали, людей, як тварин, з хати виганяли. А коли й до нас дійшла черга, то батько написав про це моєму братові, тобто своєму синові. який служив на флоті. І вже той прислав якийсь документ, і нас не вигнали. А дядька мого, Трифона, таки вигнали (розкуркулили?) Прийшов він до нас, а мати й каже: "Де я тобі їсти знайду, у самої діти голодні!"

Але наше село ще не так голодувало, бо само по собі небагате було. А ось сусідне – Баби (зараз Жовтнєве Менського р-ну) – дуже багате село, майже все і вимерло. Да, багато людей померло, а Сталін, кажуть, нашу пшеницю в морі утопив.

А розкуркулювали ж свої. Прийшли Мельники й гребуть: "Державі треба", – кажуть. Мати їм: "Що, й спідниці треба?" Повигрібали все, а наступного дня я йду селом і бачу, що Мельничка у материній спідниці пореється.

А потім, як голод прийшов, то їли все підряд: і конюшину, і лободу, добре запам'яталася юшка з кропиви.

1932 р. мати дівчинку народила. Тоді через голод люди падали без сил, засинали на ходу. То і в нас через два місяці горе сталося. Мати лягла спати, а біля себе дитину поклала. Співала їй, співала, – заснула, і приспала дитя. А як прокинулася, то спочатку з жахом вигукнула: "Що ж я наробила!?", а потім додала: "Одним ротом менше буде".

І незрозуміло, хто був жорстокіший: отакі матері чи наша влада. Записала студентка ЧДПУ У.Зайченко у 2003 р.

м. ЧЕРНІГІВ

**ТАРАСЕВИЧ Володимир Васильович,
1929 року народження**

Голодомор 1932–1933 рр. я пережив у місті Середино-Буда, що знаходилося в тодішній Чернігівській області, зараз це – райцентр Сумської області.

На той час я був малим, тому над причинами голоду не замислювався, зараз же вважаю, що винною була політика влади, за якою вивозилося все зерно з України, селян не випускали з їхніх сіл, де вони змушені були помирати голодною смертю. Все робилося для того, щоб ліквідувати будь-який опір хлібозаготівлям, тобто діям влади.

Голод у місті лютував десь із рік. Для нашої сім'ї найтяжчим період була зима: був один такий тиждень, коли зовсім не було чого їсти, а через місяць цей жах повторився. Я опух від голоду. Жили ми за рахунок пайків борошна, які одержував на роботі батько (він був службовцем).

Пам'ятаю, що восени ходили по дворах так звані уповноважені, відбирали зерно, а навесні роздавали його населенню в залежності від розмірів присадибних ділянок, щоб було чим засіяти їх.

Людей похилого віку і дітей померло багато, вони страждали найбільше, бо ніяких пайків їм не давали, але подробиць я не знаю.

Коли був голод 1947 р., я вже проживав у Чернігові. На мій погляд, цей був пов'язаний із неврожаєм. Тоді (у 1945 р.) зима була малосніжною, а влітку 1946 р. трималася спека. Звичайно, влада могла забезпечити Україну хлібом, бо Радянський Союз великий і пшеницю вирощували не тільки у нас. Однак влада не застосувала всіх можливих заходів. Чому? Я не знаю.

У Чернігові великого голоду не було. Звичайно, харчів було мало. Я тоді навчався в технікумі і мені давали карточку на хліб – 400 грамів, мамі моїй належало ще менше – 180 грамів. Цієї їжі не вистачало. Пам'ятаю, що ми та й багато наших сусідів добували в таборі для німецьких військовополонених лущайки від картоплі, варили їх і їли. Найважче доводилося терпіти дітям і старикам, бо на картки вони одержували зовсім мало хліба. Але, здається, у місті Чернігові від голоду не помирили.

**ТАРАСЕВИЧ (ПИЛИПЧУК) Ніна Василівна,
1931 року народження**

Голодомор 1932–1933 рр. я пережила у Чернігові. Про ті роки я нічого не пам'ятаю, але мені багато про ті час розповідала мати Ольга Михайлівна Пилипчук.

Причиною голоду була, на мій погляд, політика партії, яка хотіла повністю підкорити собі людей.

В той час моя мати працювала посудомийкою в їдальні райкому партії. Вдома я сиділа голодна, але взяти з їдальні недоїдки мамі не дозволяли, їх віддавали свиням. Інколи вона таємно, боячись арешту, щось приносила звідти.

Наші родичі тоді проживали в с. Мохнатин Чернігівського району. Їм було ще важче, бо в них восени забрали весь врожай і не давали ніяких пайків. Мій троюрідний брат Григорій Михайлович Пилипчук, 1923 р. н. розповідав, що найбільший голод вони пережили навесні 1933 р., коли вже нічого не залишилося. Щоб не померти з голоду, його мати пекла млинці з лободи, після них дуже болів живіт, але їсти більше нічого було. Грицько з такими ж хлопцями, як сам, лазив по деревах, шукаючи пташині гнізда з яйцями. Так вони виживали. Але одного разу хлопчик упав з дерева, пошкодив хребет і залишився калікою на все життя. Його старший брат не лазив за пташиними яйцями, опух від голоду. Тоді в селі померло багато людей.

Голод 1947 р. я теж пережила у Чернігові. Тоді я навчалася у технікумі разом зі своїм майбутнім чоловіком. Там ми й познайомилися. Обставини життя були такими ж, як і у Володимира Васильовича. Причиною голоду, як і мій чоловік, вважаю неврожай. Коли зібрали врожай 1947 р., то картки відмінили, до міста завезли більше хліба.

Як і всі, я їла хліб по картках. Мій батько загинув на війні, мама в цей час жила у с. Мохнатин. Від голоду вона страждала значно більше, ніж я. І все-таки цей період був не таким тяжким, як голодомор 1933 р. Я не чула, щоб хтось у Чернігові помер від голоду. Але їжі, звичайно, не вистачало. Найтяжче доводилося дітям та старим людям, їхні продуктові картки – 180 грамів хліба на добу – ледве забезпечували виживання.

Записала студентка ЧДТУ О.Цуприк у 2004 р.

**ХАМУЛА Леонід Бартович (?),
1922 року народження**

голод пережив у с. Левківка Погребецанського району Вінницької області, нині мешкає у м. Чернігові

Це були страшні часи, коли навмисне хотіли знищити український на-

род. Моя сім'я тоді жила в с. Левківка. Дід мій був куркулем, була в нього своя маслобійня. Там працював батько, а мати робила по хазяйству. Пам'ятаю, варила вона суп з шипшини, туди добавляла трохи крупи або пшона. Такий тоді добрий був. Їли ми макуху, яку батько з маслобійні приносив. Була корова, яка все село кормила.

Майже половина людей нашого села вимерли, бо їсти їм було нічого. А на складах в цей час скирти зерна лежали прямо під відкритим небом. Зерно аж коржем взялося. Але міліціонери, які стояли там, не підпускали нікого.

І зараз перед очима жахлива картина, коли я прихожу до хати мого друга, а він хворий на тиф, лежить і не ворухиться, а над ним мухи літають...

Записав студент Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці Ю. Мірошніченко у 2006 р.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ РАЙОН

с. Кархівка

**БОБЧИНЕЦЬ Марія Євхимівна (Юхимівна ?),
1924 року народження**

Голод був страшний, людей чимало помирало. Наша сім'я вижила завдяки люпину. У селі тоді сіяли люпин на добриво, приорюючи його. То ми з мамою ходили, збирали його, потім вимочували, бо він гіркий, а тоді смажили насіння, мололи його, пекли оладки і їли. Шукали на полях мерзлу картоплю, лупили (чистили) її, варили або пекли оладки. Ще пам'ятаю, як збирали горобиний щавель: і зеленим їли його, і сушили, заготовляли на зиму.

**КИРИЛЬЧЕНКО Парасковія Михайлівна,
1920 року народження**

Пам'ятаю, що в голод вимочували люпин і їли його, парили полу, їли лушпайки з вимерзлої картоплі. Люди від голоду пухли, особливо ноги, важко було ходити. Ті, хто відправлявся міняти полотно на їжу,

додому не верталися. Було й таке, що новонароджених дітей викидали під паркани.

Записав студент ЧДТУ О. Шолох у 2006 р.

с. Халявин

**БУШТРУК Василь Федорович,
1921 року народження**

Я уже стара людина, на своєму віку побачив дуже багато чого: і хорошого і поганого. Війну, розруху, як колгоспи організовувались і голод. Не дай Бог, пережити вам це все. Сам я родом із села Халявин. Мені було 11 років, коли почався голод 1932 – 1933 рр. Багато чого вже забулося, але багато що пам'ятаю. Нас у батьків було шестеро дітей: три дівчини і три хлопця. Самій малій було півтора року. Пам'ятаю, як мати ділила між нами хліб по маленькому шматочку, а сама збирала і їла крихти. А хліб із чого тільки не пекли – трошки муки, а решта мерзла картопля і конюшина.

Усі свої запаси ми поїли, потім мати почала носити на базар у Чернігів свої речі. Понесла вона якось на базар набожник (можливо, рушник, який вішали на ікони), виміняла за нього трохи хліба. Не встигла вона його заховати за пазуху, як вихопили його в неї. Плакати не могла, так їй стало страшно, бо вдома чекають шестеро голодних дітей і хворий чоловік. Тоді вона скинула з себе кофтину і виміняла її на стакан темної муки. Мати продала всі хустки, які були у неї. Раз матка Мотя понесла на базар дуже гарну хустку, стоїть продає її. Підходить до неї молодиця з міста і говорить: "Жіночка, мабуть, у вас є вдома дівчата. Дам я тобі квасолі, неси ти її додому". Мати скільки їшла додому, стільки і плакала.

Пам'ятаю, як ми кісточки (качани) з кукурудзи товкли, а потім пекли ладки. Найменша сестра їла тільки білі, а як темні, то ні в яку, хоч убий її.

У матері стали пухнути ноги від голоду.

Люди із сіл йшли в місто за продуктами: вимінювали все, що тільки можна було виміняти, щоб тільки вижити. По дорозі на Чернігів багато лежало мертвих людей.

Як почалася весна, стало трошки легше. Вже можна було назбирати мерзлої картоплі, буряків. А там трава підросла. Із липи їли листочки, бруньки, збирали кашку, конюшину, пекли лепешки. Люди дійшли до того, що їли котів, собак. Ми вдома посадили картоплю, так вона була

така, як горох. А то засаджували навіть шалупайками. Дак за ніч хтось і вибрав їх, треба було заволочити. Людям було нічим городи орати. Орали собою, хто ще держався на ногах.

Була у нас корова, але вона не могла навіть вийти із хліву, так сильно ослабла від голоду. Хатню кришу та з хліву за зиму скормили корові. А ще батько із хатньої криші солону знімав і клав на землю – де яке зерно осталося, так и проросло, та ще і непогано.

Люди із сіл йшли в місто за продуктами: вимінювали все, що тільки можна було виміняти, щоб тільки вижити. По дорозі з Халявина на Чернігів багато лежало мертвих людей.

Людей силою заганяли в колгоспи. Хто не хотів іти, у тих забирали все. Батько казав, що у сусідів шукали зерно, а позабирали і полотно, набожники, подушки. Дитя лежало у люльці, так витягнули його, а там було може 2 кг муки. Все забрали. Весною уже можна було ввіймати ящірку або їжака, яких пекли на вогні, а потім їли. Варили похльобку з лободи та кропиви. Так ми і вижили. Не дай Бог, пережити таке нашим дітям і внукам. Треба бути добрішими, допомагати один одному.

Добро завжди приходить добром і дай вам Бог здоров'я.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці К.Кириєнко у 2005 р.

с. Старий Білоус,

**ІВАНЕНКО Євдокія Григорівна,
року народження ?,**

до переїзду мешкала в с. Салтикова Дівиця Куликівського району

Це спогади, пов'язані з повоєнним часом. У 1943 році її батька забрали на фронт. Відразу ж після його смерті (?), їх вигнали з хати, забрали все, що було “Як зараз пам'ятаю, – згадує Євдокія Григорівна, – сидимо: я, мама та брат Микола біля паркану тієї хати та плачемо. Проходить повз нас рідний дядько, так і не глянув у наш бік.

А потім ішов старенький сусід, от він нас і забрав до себе. Там ми і жили недовго, а потім переїхали у Старий Білоус до матеріної сестри.

Якось чоловік тітки вкрав у колгоспі теля. Прийшла міліція і знайшла у материній кімнаті шкіру. Так матір забрали у тюрму, але вона розповіла всю правду і її відпустили. За це рідна її сестра розізлилася на матір, тому що в тюрму посадили її чоловіка, і вигнала нас з дому. І знову зали-

шилися ми на вулиці. Поїхали проситись пожити до інших родичів. Там мати пішла працювати медичною сестрою у лікарню. Як принесе з роботи нам з братом по малюсінькому шматочку хліба, так і їмо його потроху, щоб на цілий день було. А як не принесе, так і ходимо голодні. Бувало, знайдено кісточку від яблука, поділимо і їмо”.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці А.Мазна у 2006 р.

**СИНЯВСЬКА Наталія Дмитрівна,
року народження?,**

Причини голоду крилися у тому, що людей обкладали великими податками на харчові продукти. Забирали все: яйця, м'ясо, молоко, зерно. З колгоспів забирали хліб – проводилася хлібозаготівля. На дворі стояла сильна засуха, врожаю не було. Господарство велося вручну, бо не було техніки. Землю орали коровами, а частіше люди орали собою. “Як навчилася ходити – відразу пішла за плугом”, – згадує Наталія Дмитрівна.

Їжі не було, діти пухли з голоду. В школі організовувалися гарячі сніданки. Завдяки цьому багато дітей мали змогу хоч раз на день поїсти. Їли мерзлу картоплю, у хліб клали акацієвий цвіт, липове листя, лободу, макуху.

с. Павлівка

**НІКОЛЕНКО Марія Григорівна,
1916 року народження
тепер мешкає в с. Киїнка**

Хліб був, але його вивозили, хтосьна куди, людям не давали, на базарі хліб був дорогий. Приходили, забирали все, навіть колоска в хаті не залишили. Якщо заховаш трохи зерна в яму, чи куди-небудь – все одно знайдуть і виметуть до зернини.

Сім'я наша була така: мати, дід, 6 дітей, батько помер від тифу. Всі були голодні, моя мама вже було опухла від голоду. Я в 16 років ходила на роботу, жала хліб серпом, ціпами молотила, щоб дали супу поїсти. Нас виручала корова, мати носила молоко на базар, щоб купити, або обміняти його на хліб. Село було розташоване недалеко від Чернігова. Хліб дітям видавала порціями, ховаючи його у скриню. І зараз пам'ятаю той запах

хліба із скрині. Люди голодували, були такі, що й помирали, але не масово.

Пам'ятаю, що дуже страждала сім'я Кирила та Мелані Скрипка, у них були діти Галя, Іван, Маша, Уляна.

Найтяжче приходилося людям похилого віку та дітям. Інколи, ті члени сім'ї, що ходили на роботу і одержували шмат хліба не хотіли ділитися з ними і почували ненависть до своїх близьких. По ночам ходили красти все, що можна з'їсти (собак, коней?).

Записав студент ЧДТУ В.Борисенко у 2006 р.

с. Хатилова Гута

**СКОРОМЕЦЬ Агафія Панасівна,
1923 року народження**

На мою думку, причина голодомору крилася в тому, що проходило розкуркулення населення: у людей забирали картоплю, зерно. Особисто наша сім'я віддала 17 пудів хліба і 70 пудів картоплі.

Голод у нашому селі тривав десь три роки, найсильніший – у 1933 році. Але серед мешканців села великого голоду не було, бо у людей не забирали худобу. Ще тоді в нашому лісі було дуже багато грибів-маслят, які люди сушили і добавляли в млинці. Робили млинці в вперемішку з хлібом і лопином.

Серед мешканців села загинула тільки одна жінка, а пухлих від голоду трохи було. Померло багато приїжджих зі степів. Поховали їх десь чоловік тридцять-сорок. А потім ще у 1934 р. возили нас у степи засівати поля. Дуже моторошно там було, коли нас привозили у пусті села.

Записав студент Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці В.Скоромець у 2005 р.

с. Киїнка

**СКРИПКА Ірина Анатоліївна,
1921 року народження**

“Шпіони” (очевидно, такі чутки ходили між людей, заляканих шпигуноманією упродовж 30-х рр.) забирали все: хліб, масло, топили у воді. По дворах забирали і вимітали зерно мітлою, а люди плакали. В Чернігові,

кажуть, були 2 шпигуни, що забирали хліб.

В 1933 р. був дуже добрий врожай, батько багато намолотив хліба, тоді його вже не відбирали. Дуже страшний був голод на Полтавщині, люди приїздили, міняли речі на шматок хліба.

Хліб був молотим, але його забирали, давали тільки 100 г на день за роботу.

Найтяжчими були 1931 – 1932 рр. У 1931 – 1932 рр. у Киїнці чоловік 100 померло, багато попухли, зовсім не мали сил ходити. У сім'ї Овчарів померли 2 синів.

У 1933 р. врожай був хороший, хліба стали давати трохи більше. У нас були 2 корови. Наша сім'я – батько, мама, дід, 4 дітей – торгувала молоком, щоб купити хліба, бо в місті давали пайки, і молоко можна було міняти.

Люди терли буряки та їли, виживали ті, у кого були корови. Вночі дорослі ходили красти молодих коней та їли м'ясо (робили це молоді люди).

Завдяки розташуванню села поблизу міста, голод був не настільки страшний (була можливість міняти молоко на хліб).

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці І.Садовченко у 2006 р.

с. Старий Білоус

**СМІЯН Марія Іванівна,
1920 року народження**

Я тут народилася, навчалася, працювала і живу досі. Саме в дитинстві довелося пережити і мені та моїй родині страшні 1932 – 1933 рр.

На той час проходила колективізація на селі. Частина людей боялися колективного ведення господарства і залишались одноосібниками. Уряд їх вважав ворогами – куркулями. І було гасло на основі суцільної колективізації ліквідувати куркуля, як клас. Такі господарства обкладалися непосильними податками, а за несплату їх виставляли на аукціон, продавали все, що у них було і висилали на примусові роботи в Сибір.

Та найстрашніші часи були у 1932 – 1933 рр. Восени 1931 р. таким господарям доводили план: скільки вони повинні посіяти і який податок повинні сплатити в 1932 р. Не встигали сплатити доведений податок, як доводили новий, зустрічний податок, за зустрічним ішов третій профподаток. Добре було, якщо хто після другого встигав посіяти озимину, бо

третій податок люди не в силі були сплатити.

В селі створювали бригади, які робили обхід по дворах і забирали все, що потрапляло під руки: зерно, овочі, худобу. Вже на зиму люди лишалися, як казали, з половою і соломою. Найстрашніша для людей була весна 1933 р. Так, в сім'ї Єщенко Марії Гаврилівни померли 4 члена сім'ї: батько і 3 сестрички. Така сім'я була не поодиноким. Від голоду потерпали і колгоспні сім'ї, адже колгоспники теж обкладалися непосильними податками, а на зароблені трудодні вони одержували копійки. Та все ж для дітей колгоспників колгоспи влаштовували їдальні. В нашому селі головою колгоспу був єврей Могилянський, який сприяв влаштуванню їдальні не тільки для дітей колгоспників, а й для знедолених дітей "куркулів".

Найбільше потерпали від голоду старі й немічні люди. За їх рахунок рятували дітей. Їли молоді пагони липи, різне коріння рослин, збирали рештки гнилих овочів – картоплі, буряків.

Та голод був не тільки на Україні. Батьки мого чоловіка жили на Далекому Сході (Хабаровський край), і теж переживали голод. Скільки загинуло людей від голоду, ніхто точно не знає. У нас в селі смертність не реєструвалась. Такі архіви не збереглися. Пізніше була надрукована стаття Й. Сталіна "Головокружение от успеха", де звинувачувалась політика колективізації.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці П. Сміян у 2005 р.

с. Слобода

**ТИМОШЕНКО Галина Єрмолаївна,
1922 року народження**

Голод 1931 – 1933 рр. став для українців тим, що був голокост для євреїв чи різанина 1915 р. для вірменів. Як трагедія, масштаби якої неможливо збагнути, голод травмував націю, залишивши на її тілі глибокі соціальні, психологічні та демографічні шрами, які вона носить до сьогодні.

Найважливішим у трагедії є те, що його можна було уникнути. Сам Сталін заявляв: "Ніхто не може заперечити того, що загальний урожай зерна в 1932 р. перевищував 1931 р." Харчів не бракувало. Проте держава систематично конфіскувала більшу частину для власного вжитку. Ігноруючи заклики і попередження українських комуністів, Сталін підняв

план заготівлі зерна на 44%, те рішення й та жорстокість, з якою режим виконував його накази, прирекли мільйони людей на смерть від голоду, який можна назвати не інакше, як штучним.

За підрахунками, що спираються на методи демографічної екстраполяції, число його жертв на Україні коливається в межах 3-6 мільйонів осіб.

Тимошенко Галина Єрмолаївна пережила голод в с. Слобода. Під час голоду вона втратила всю сім'ю. Від голоду померли дід, батько та брат. Галина залишилась з матір'ю, братом Колею та братом Мишею. Їсти було нічого, всі ослабли, на ногах були чирки. Діти вже не могли ходити. Мати ще трішки ходила. Зберігала вона настольник (скатертина), платок та спідницю з широкою стрічкою. Вона вирішила віднести ці речі до міста (дорога – 23 км) й обміняти на їжу. Але до міста Чернігова вона не дійшла, не було сил, а зайшла в Іванівку до родичів. Там у неї все забрали, дали люпину й сказали, що самі віднесуть ці речі до міста, обміняють і принесуть їм їжу. Але їжі ніхто не приносив. У цей час Галина зі своїми братами дивилася у вікно. Помітили, що хтось привів їхню мати. Відразу поставили варити люпин, не доварили, понаїдалися, за ніч мало не померли.

Галина згадує, як взимку ходили старцювати. Одного разу пішли разом з Колею, а мати з Мишею залишилися вдома. Зайшли до однієї бабки, вона дала їм жита. Вони забрали гирку (горщик) і понесли додому. Коли прийшли додому, Миша мертвий і мати на ньому мертва лежить. Галина з Колею сіли біля них, поїли кулешу. Батько Антона поїхав, викопав яму, прийхав, забрав їх обох у підстилку і обох на возу відвіз, скинув у яму і сам закопав.

Після смерті матері нам допомагала баба. Вона каже: "Піду десть щось попрошу". Піде та щось і принесе. Шматочок чого з'їси і вже можеш встати.

В ті часи люди ходили в амбар, прокручували дірки і потроху крали зерно. Робили це вночі.

Колі в 1932 р. було 6 років, він був маленький і ходив туди вдень. Залізе під амбар, прокрутить дірки, набере за пазуху зерна і додому. А вдома баба в печі наварить.

У Антонового батька був млин. Він ловив мольку (місцева назва якоїсь рибки), жарив без солі і давав Галіні та Колі. Їли рибу прямо з кишками, тому у них були запори і боліли животи.

Потім по селу почали їздити і забирати дітей до притулків. Говорили, що будуть там піклуватись про них, кормити булками і цукерками. Галина відмовилась їхати. Це як раз почалася весна і на городі з'явилась свиняча (очевидно, тому, що її рвали свиням) лобода. А Коля погодився і поїхав. Насправді, в тих притулках майже не годували, там було дуже холодно. Старші діти звідти тікали, а Коля був дуже малий. Звідти він вже не повернувся, і ніхто нам нічого про нього не повідомив.

Галина на той час була дуже слабка, ходити не могла, то вона пленталася на берег, там збирала трохи полови, потім назад, до печі, варила та їла. Солі в ті часи не було. Вживала листи липи, листи з шовковиці, їла свинячу лободу, зерно люпину, клевер, гнилу картоплю.

Галина каже, що у 1946–1947 рр. не голодували, хоча люди ходили пухлі.

Голод – страшна трагедія, краще б його не було на Землі.

Записав студент Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці С. Чух у 2006 р.

с. Шевченко

**ХАРЧУК Марія Олександрівна,
1921 року народження**

Дитинство у мене було дуже тяжке, оскільки припало на часи голоду, від якого помер наш батько і нас з мамою залишилось п'ятеро (я, двоє братів і дві сестри). Жилося дуже тяжко, бо не було чого їсти, тому доводилось ходити по навколишнім хуторам “по куски”. Люди зустрічалися різні: хто жалів нас малих і годував, а дехто просто проганяв. Ходили також на поле, де збирали гнилу картоплю, з якої мати пекла млинці. Вони були такі чорні, як підошва, та доводилось їх їсти, бо іншого не було. Коли трохи підросли, то ходили по багатих і заробляли собі хліб тим, що обробляли їм городи.

На хуторі жив і мій дядько. Він робив колгоспником, тому жив краще нас, і їжі у нього було достатньо. Коли ми приходили до нього просити їсти, то він нас гнав і не визнавав.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці Н. Долеско у 2005 р.

ЩОРСЬКИЙ РАЙОН

с. Петрівка

**АНИЩЕНКО Анастасія Микитівна,
1924 року народження**

Мені було 8 років, коли сталося це страшне лихо. Жили ми небагато, але якийсь врожай все ж збирали, та й батько був активістом, тому менше

у нас повигрібали оті “буксирні бригади”, що забирали у людей останнє. Але тих голодних пухлих людей, які приходили до нас в село з Полтавщини, я не забуду ніколи. Заходячи у кожну хату, вони благали про якусь їжу. Отримавши, зразу ж з'їдали і, виходячи за хвіртку, багато хто вмивав. Зранку вулиці були встелені трупами. Їх складали на підводи і закопували у торф'яниках за селом. Пам'ятаю, до нас у хату зайшов молодий чоловік, у якого були такі опухлі ноги, що з них на підлогу сочилася вода. Мати дала йому трохи дрібної картоплі, він почав її їсти сиру, а, вийшовши за хвіртку, зразу помер з тією картоплиною в руках. А на другий день батька викликали у сільраду і попередили, що якщо ще раз дасть що-небудь тим, хто ходить по селах і просить їсти, замість того, щоб працювати, то батька разом з сім'єю зашлють до Сибіру, бо є вказівка нічого цим людям не давати.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці С. Горбатенко у 2005 р.

**ГОРБАТЕНКО Євдокія Яківна,
1914 року народження**

Горбатенко Євдокія Яківна розповідає, що в селі був голод і вони голодували теж. Люди, у яких була картопля, її їли, а хто зовсім не мав нічого їсти, то ходили по хатах і просили. Хоча людям і самим не було чого їсти, але все одно, хоч крихту чогось та давали. Моїй прабабусі не доводилось ходити по хатах, бо вона знаходила способи хоч чогось заготовити та, як вона говорить, “перебити” голод, щоб живіт був чимось налитий і набитий.

Багато людей померло від голоду, пухли, не виживали. “Давно було, дак не пам'ятаю, хто і помирав від голоду. Знаю, що багато валялось трупів, і ніхто їх не прибирав”, – говорить бабуся. – А я якось вижила, пережила той страшний голод, я рвала папку (конюшину), лободу, із проса шаройку (полову) товкли, пересівали, висушували і дві картоплини кидали для смаку у такий борщ. Варили у здорових чавунах, а їли не з хлібом, а так, без нічого. Посьорбали юшку, а через пів години їсти знову хочеться.

Говорили люди, що й собаченят їли, бо у голодомор люди хворіли легенями, а щоб видужати, їли собаченят, а може і не від того, а от голоду. Люди ходили і я теж ходила по полю, збирала гнилу картоплю, яка переležувала у землі зиму і створювався крохмаль. Були і такі випадки, що мамки і батьки своїх дітей варили у чавунах і їли.

Розповідає бабуся, що була вона молода і вижила, багато в житті чого перетерпіла, і заміж вийшла, та доля не посміхнулася їй, бо чоловіка забрало на війну, залишилась вона сама з двома дітками: одному, Сашку – 6 років, а Петру – 4 роки. Залишилась молодою вдовою, навіть і чоловіка не пам'ятає. Говорить Євдокія Яківна: “Добре, що хоч тіло мого Петра привезли, бо других чоловіків та дітей жінки і мамки по носових платочках та по речах, одежі узнавали”. Говорить моя прабабуся: “От якби зараз всі ті люди повставали, які померли у голод і у війну та побачили, якої зараз всякої-всячини хватає, що і їсти і пити є, і техніка і все на білому світі, що душа твоя бажає”.

**КОВАЛЕНКО Парасковія Ігнатівна,
1927 року народження**

Я була ще мала, тому всього не пам'ятаю. Розкажу те, що залишилось у мене в пам'яті.

Я пам'ятаю, як ходили ми з матір'ю рвати пуччя зі щавлю, сушили його, товкли у ступі, робили муку, з якої пекли пампушки. Та як понаїдалися тих пампушок з голоду, що важко було сходити в туалет. Тоді подумалися пуччя мішати з цвітінням конюшини. От такі пампушки організм сприймав нормально.

Нас, дітей, у сім'ї було двоє: я та мій брат Костянтин (1922 р. н.), який не повернувся з війни. А от у сусідів, які мали багато дітей, почали пухнути ноги. Біля нас жила сім'я, де було 8 дітей. Їхній батько прийшов до нас і каже: “Ми вже не виживемо”. А вижили вони тільки завдяки тому, що зарізали свою останню надію – корову.

А от наша мама, подоївши корову, дасть тільки по одній чашці, а решту збирає і везе в Городню на базар. Мати йде продавати з самого рання, а я за нею біжу на околицю і чекаю її повернення. А вона йде додому, продавши все молочне за тиждень і купивши тільки один кілограм хліба.

Мати розділить цей хліб, всі його вже поїдять, а я відщипну крихточку і тримаю. Мати питає: “А чого ж це ти хліб не їси? Ти ж його найдовше чекала!” А я їй кажу: “Я хочу, щоб у мене був хліб”. У Кості (мого брата) була гарна розмальована коробка з олівцями. Він обмінює коробку на мій хліб, з'їсть його, а потім і олівці забере.

Бувало, що вночі прокинуся і прошу їсти, а мати їй каже, що подоїть корову вранці і дасть молока.

А от коли починалась колективізація, то був такий двір, де варили їжу і давали по черпаку юшки та кусочку хліба тим, хто згодився з колектив-

ізацією. То я з сусідськими дівчатами ходила на той двір, і коли щось залишалось після того, як всі поїдять, то і нам перепаде тієї юшки зі скоринкою хліба.

Коли прийшла весна, то ми не знали, чи їсти картоплю, чи садити. То посадили майже лупинням, де був росточок. І картопля вродила, і зерно.

А ще я пам'ятаю випадок, що розповіли мені сусіди. Сідали вони всією сім'єю вечеряти, аж заходить до них незнайомий страшний чоловік і сідає за стіл. Вони з переляку покидали ложки і перестали їсти. А той чоловік з'їв усе, що тільки було на столі, і по дорозі на Хотунічи помер.

Це все, що я пам'ятаю з тих страшних часів.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці Я.Дорох у 2006 р.

**КУПЕЦЬ Анастасія Михайлівна,
1923 року народження**

Мого батька заарештували як куркуля, мене й сестру вигнали зі школи, бо ми були дітьми класового ворога. Батька кудись повезли, а нас коло матері залишилося п'ятеро. Але місцеві “активісти” вважали, що куркульське гніздо не зовсім зруйноване, і цілою бригадою прийшли навесні викидати нас із хати. В цей час мами не було вдома. Мені йшов 10-й рік, я всю зиму прохворіла тифом, не могла ходити. Один із активістів взяв мене за пояс, виніс із хати й поклав біля самісінької дороги. Потім біля мене посадив маленького братика, якому не було ще й року. Тримав його за комір, а він тільки ворухив ноженятами й рученятами і плакав.

Як згадаю ту картину, і досі в очах темніє, сльози ллються. Старша сестричка і два брати самі повиходили з хати і посідали коло нас. Коли мама прийшла, хата вже була опечатана. Так ми і прожили все літо на вигоні перед своєю хатою. Там протікала невеличка річка, де ми брали воду й милися. До того ж – вона і годувала. Вже всі попухли.

Настали осінні холоди. Куди подітися? Хоч порожніх хат було вдосталь (одних повиселяли, інші самі повтікали), але для житла вони вже були непридатними. Ті ж активісти повибивали шибки, повиймали двері, порозбивали печі й грубки. І все ж мама надібалася якусь напівруїну, де можна було притулитися. Підмазала піч, ми приносили солому і топили, позищуємося один біля одного і гріємося. Активісти не спускали з нас очей. Бувало, несе мама з поля солому, а хтось із них прямо біля хати ту солому відніме й тут же спалить. Хай куркульські діти мерзнуть.

Одного разу мама прийшла з соломою і впала посеред хати: “Ой, діточки рідненькі, сили мене покидають”. Старша сестричка написала про це батькові в Астраханську область, де він відбував покарання. Передала листа на станції незнайомим людям. Але вони, слава Богу, десь цього листа вкинули і незабаром ми отримали від батька відповідь. Він просив приїхати до нього. Ми це й зробили. Там усі були в’язні і допомагали один одному. Я не могла ходити, то мене лікували лікарі, теж з ув’язнених. Сестра пішла до школи, два брати – в садок. Незабаром мене на ноги поставили і я пішла до школи. Так прожили більше року. Татко хотів там залишитись, але начальство не дозволило. Куди їхати? А в татка був товариш із Петрівки Щорського р-ну. Ми й поїхали до нього. Там нас прийняли до колгоспу без всяких документів. Тато став ковалем, мама ходила на різні роботи. На трудовень давали 200 грамів хліба. Життя було важке. Діймали податки. Війна принесла нове горе: помер батько, два брати загинули на фронті. Зараз живу сама-самісінька.

Записав студент Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці, який не вказав свого прізвища.

с. Смяч

**МЕХОВСЬКА Ірина Григорівна,
1924 року народження**

Зайшовши до будинку старої бабусі, яку в селі всі називають “баба Арина”, зустрічаю її невістку Наталію Михайлівну. Вона мені розповіла, що старенька вже глухувата і коли до неї звертаються, треба сильно кричати. Початок голодомору вона провела в с. Смяч.

Провівши мене до кімнати старенької, залишила нас наодинці. Бабуся сиділа, вглядаючись кудись у далечінь через вікно. Я голосно привіталась, і вона підвела на мене задумливі очі, тихенько кивнула на знак привітання.

Коли баба Арина зрозуміла, яка у мене до неї справа, запросила сісти на стілець, що стояв осторонь. Сівши на нього, я помітила, що у старенької на очах виступили сльози.

На столі, біля якого я сиділа, я помітила біленького годинника, поруч з яким стояла маленька іконка і висів хрестик. Я приготувалась слухати, а бабуся взяла тремтячою рукою хрестик, заплющила на секунду очі і почала не досить зв’язну розповідь: “Ми картошку з поля носили і їли. Із

кагат гнилу картошку вилками копали, а молотили молотарками, вночі ходили. Я мала була, 9 годочків, а ріллю волочили коровами. Дітям молоко треба, а корова та їсти хоче, упаде на ріллю. А вечором підеш доїти, у корови сльози котяться, і собі плачеш. А на стовпі висіло, що треба молоко односити збиральнику, дак односили, а нам уже ж давали перегонку – відходи. То мусиш їсти, а воно ж синє таке...

Роботи було багато і вночі, і льон брали, і в’язали. Господи, скільки було роботи. Не було хліба, дак гнилу картошку насушили, натовкли, ладок напекли і їли. Усе робили собою: і возили гній собою, і копали. Піду до молотарки вночі, а вона гиркає, да робить. Отак і жили, зі сльозами на очах згадала баба Арина і про війну, але потім знову “повернулась” у 1932 – 1933 рр.

Коли мені було 10 років, поїхала я у Дніпропетровськ – батько повіз. Думали, що там краще, а там теж голод. Нас таких по людях роздавали, у яких не було своїх дітей. І мене забрали до себе жити бездітні люди. Вони мене вчили доїти корову і пасти. Пасла барана, який бився і поранив, був у мене шрам, який на старість “розранився”. Люди не обіжали. Зразу як принесли неживу, дак одхожували. Коли прийшов за мною батько, ті люди хороші не пускали, і я не хотіла від них їти. Коли повернулась додому, то в школу не ходила, а пішла робити. Нам, підліткам, давали по півнорми. Проголодувала, промучилась свої годочки. Од роботи тепер руки не розгинаються. Зараз з двома палками ходжу. А попоїли гнилої картошки. Збирали по полю, із ямок витягували. Ходили аж у Рогозки, а де ті Рогозки – за 10 км. Ми в мішок назбираємо, обчистимо і на плечах принесемо, аж всі мокрі. Голодували всі. Ходили ми по колоски, які збирали на полі. Об’їждчик нас ганяє, лупить. А ми назбираємо, щоб тоді нам’ять да натовкти, да кулешику наробить. Гіршого нема, чим голод. Тракторів зовсім не було, орали собою: спочатку одному, а потім другому, і так цілий день. В селі люди пухли і помирили з голоду. Люди їли квіти, полову, акацію. Нарвемо, насушимо, потовчемо, гнилої картошки добавимо. А на роботу хто не йде – били”. Не закінчивши своєї розповіді баба Арина заплакала. І вже не сльоза, а лився цілий потік страждань, пережитих не лише за голод. А за всеняке її нелегке життя.

Попрошавшись, я збиралась вийти з кімнати, але щось зупинило і я озирнулась: старенька сиділа, в руках тримала свого хрестика, очі блищали від сліз і вона, дивлячись у вікно, щось шепотіла. Мабуть, шепотіла молитву, щоб ніхто більше не зазнав таких мук і такого життя, яке прожила вона. А люди все ж вижили, пройшовши через “пекло” яке забрало мільйони душ. Це пекло – голодомор.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці О. Гончар у 2005 р.

с. Нові Боровичі

**МОГИЛЕВЕЦЬ Олександра Дмитрівна,
1931 року народження**

Свідчення про голод 1946 – 1947 рр. Робили ми дуже тяжко, все вручну, зранку до вечора, а заробляли мізер (дуже мало). За вихід на роботу ставили паличку (трудодень). На один трудодень получали 200 – 300 грам зерна, а з кожної сотки землі, згідно зі списком, здавали зерно в колгосп. Їсти було нічого, виживали, хто як міг. Ходили по полю і збирали колоски, картоплю, що перезимувала. Ту картоплю перемивали, обчищали, товкли у ступі да пекли пампушки. На полях рвали клевер, сушили, м'яли, додавали крохмаль і теж пекли пампушки. Таким чином виживали.

Через наше село проходили жителі з Полтавської області, опухлі від голоду. Знімали з себе одягу, щоб отримати за неї кусень хліба.

Голод був з 1947 року і до 1950-го. З року в рік чекали гарного врожаю. Згідно колгоспного списку збирали зерно по дворах і вручну засівали колгоспні поля. Хто коровами, а хто кінями орали поля, а деякі копали лопатами або вилами.

Для мене найважчим були 1946 – 1947 рр. Всі роботи у полі робилися вручну: копали, сіяли, пололи, збирали. Голод терпіли всі, а пережили його по-різному. Наприклад, Ляховець Хима – 1916 року народження, у якої було 5 дітей і ростила вона їх сама, без чоловіка. Діти страждали не тільки без їжі, а й без одягу та взуття. В таких муках померли хлопчик і дівчинка. Цакун Софія – 1912 року народження, теж мала 5 дітей, і теж без чоловіка виховувала дітей. Сім'я жила у великих злиднях. Дітям тим дісталося: ходили по селах та просили хліба, картоплі чи хто що дасть. Збирали на полях, у лісі різні їстівні травки: клевер, акацію, ягоди.

У нашому селі Нові-Боровичі померло не дуже багато людей, бо врятувала картопля, яка перезимувала на полях, її намагалися зібрати, обробити, щоб якось себе прогодувати і вижити.

с. Петрівка

**СЕМАК Харитина Семенівна,
1925 року народження**

Зараз я проживаю у с. Петрівка, а тоді, під час голоду 1932 р., ми жили в Батурині. Наша сім'я була велика: батько, мати, шестеро дітей. Мені тоді було 12 років, пам'ятаю, що взимку з їжею було погано, але по осені ходили по хатах комісії активістів з 12-15 чоловік, забирали все до зерниці, навіть витрушували рештки з торбинок і горщиків. Ні сльози, ні умовляння, ні крики дітей не допомагали. Все забране зводили до однієї комори у селі. У більш заможних забирали навіть печений хліб.

Від голоду врятувала корова. Був і кінь, але одного разу на пасовищі його загризли вовки. Коли батько його дорізав, то люди майже з усього села збіглись, щоб хоч трохи дали м'яса. Те, що залишилось, батько приніс додому.

Я з братами ходила рвати лободу і всіляке інше зілля, з кого ми варили борщ. 15-ти літрового чавунчика борщу на такий весь гурт не вистачало, тому що його варили з самого зілля, без картоплі, тільки трішки кінського м'яса кидали для запаху. На млинці рвали квітки конюшини. Спочатку мати їх сушила, а потім товкла у ступі. Вона намагалась поділити ці млинці на всіх порівну, та їх ніколи не вистачало. Рвали і їли квіти акації. Пригадую, вони були такі солодкі!!! Знову ж мати їх сушила на затірку в молоко, а коли підстигало жито, то вночі ходили зрізати колоски. Їх теж сушили й терли на млинку, який зробив батько (раніше називали диркун). Тоді нам стало жити трохи легше.

Наша мати всю їжу, яка була, нам залишала, а сама відмовлялась, боїмто не хоче їсти. Ноги у неї були пухли, як колодки, а потім з них почала текти вода.

Моїй найменшій сестрі було майже два роки. Вона виглядала, як соломиночка, в неї навіть голосу не було.

Як досягав хліб, то люди почали його стерегти. Бувало, що за одну ніч середину поля вирізали. Люди ходили просити милостиню з різних областей. Дуже багато з них були не в силі ходити, лежали попід лісом і конали. Страшно було на них дивитись. Серед них були й мертві. Ті, хто був іще живий, розповідали, що цілі села стояли пусті. Люди залишали хати й те, що в них ще залишилось, бо воно вже нікому не було потрібне. У кого вже не було сили йти, то помирили вдома, а ховати, як належить, було нікому.

Не дай Бог, щоб наші діти дожили до таких часів і наші правнуки до такого страхіття, бо сумно й страшно згадувати про це, аж мороз попід шкірою виступає.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці С.Семак у 2005 р.

**СОРОКА Наталія Іванівна,
1914 року народження**

У роки голоду жінка з Полтави, Сорока Наталія, яка зараз мешкає в селі Петрівка, вирішила провідати своїх батьків на Полтавщині. Зійшовши зі станції її одразу зустріли голодні оченята маленьких дітей. Вона дала їм по яблуку та шматку хліба. Зайшовши у своє село, вона побачила, що воно все вимерло, хати стояли пусті, з відчиненими дверима. Зайшовши у свій двір, вона з трудом добралась до дверей, бо весь двір заріс бур'яном. Двері були відчинені, і жінку аж всю "перетрусило". В хаті на лавках лежали її брат і батько, розпухлі від голоду. Вона привезла їм поїсти. Не встигла вона ще й торбу свою розібрати, як батько та брат накинулись на неї, говорячи: "О, дак ти ще гладка", і думали її з'їсти. Накинулись на неї, зриваючи одержу. Наталія Іванівна покидала сумки і втекла з хати. Через деякий час до жінки дійшли правдиві чутки, що її батько і брат померли.

**СОТНІК Параска (1901 – 1975 рр.),
розповіла ГОРБАТЕНКО Ніна Опанасівна**

Розповідає Горбатенко Ніна Опанасівна про подію, яка трапилась з її матір'ю.

У голод 1932 – 1933 рр. до Петрівки з Полтава приїхала жінка Дубина Анастасія (батька якої ніхто не знав і не бачив, тому не знали, як її називати по батькові, от і називали її в селі Дубиною) і привезла своїх дітей: Галю, якій було 12 років, і Бориса – 10 років, та й залишила їх у селі. Вона їм сказала: "Нікуди не йдіть з цього села, не виходьте за його межі, я скоро прийду і заберу вас". Діти довго ходили по селу і просили милостиню, простягали рученята Христа ради. Люди в селі всі були чуйними, і майже всі давали їм, що могли. Та в хату до себе запросити чи то боялися, як говорить Ніна Опанасівна, чи то не хотіли клопоту. Так ці діти і вижили, день у день чекаючи свою матір, щоб вона приїхала і привезла їм щось попоїсти.

Прийшовши з двору Параски Сотнік, матері Ніни Опанасівни, вони увечері залишилися ночувати біля двору на лавочці. Параска Сотнік мала своїх дітей: Марійку і Миколу, яким було по 9 і 12 років, і меншого сина, якому було 3 роки. Прийшовши додому, Марійка і Микола побачили дітей, що лежали на лавочці і, зайшовши до хати, зразу розповіли про це своїй матері. Вона вийшла з дому і забрала дітей до хати, нагодувала, напоїла, поклала спати. Вранці Сотнік Параска знову дала їм поїсти. Коли мати вийшла з дому по воду, і зайшла з водою до хати, вона Гальку і Бориса не бачила. Коли закінчився голод, їхня мати приїхала і забрала їх.

Записала студентка Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій і праці С.Горбатенко у 2006 р.

Від упорядників: очевидно, це спогади останніх очевидців, які можна зафіксувати як більш-менш достовірне джерело. Відходять у вічність люди, відходить у минуле світ українського чернігівського села. Як писав у ційно опублікованих мемуарах Іван Дзюба: "Двадцять століття поглинуло в свої крижановоді безодні вже не одну Атлантиду" [Див.: Київ, 2006, № 1, с.16]. Прикро, але, мабуть, і вище названий феномен можна зарахувати до українських втрат.

Сподіваємося, що всі спогади-свідчення, записані на Чернігівщині упродовж останніх 10-15 років, ще будуть перевидані, зібрані в одному томі з належними коментарями. У будь-якому випадку, вони вже існують у друкованому вигляді і можуть бути використані як усне історичне джерело для подальшого наукового освоєння історії колективізації та голодоморів у нашому краї. Наша вічна подяка людям, які поділилися своїми болочими спогадами, зробили факти свого життя надбанням історії.

Науково-популярне видання

Пам'ять народу неубісна

**Свідчення про голодомор 1932-1933 рр.
та голодомор 1946-1947 рр. на Чернігівщині**

Упорядники Т.П. Демченко,

Л.О. Легецька, І.Г. Карпова

Редактор Т.П. Демченко

Технічний редактор Г.В. Кухарець

Макетування обкладинки О.Головач

Комп'ютерна верстка В.М. Лісового

Коректор Т.П. Демченко

Здано до набору 05.12.2006. Підписано до друку 25.12.2006.

Формат 60x84 1/16. Гарнітура Times New Roman Cug.

Друк офсетний. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 6,0. Ум. фарбо-відб. 6,0.

Обл.-вид. арк. 6,18. Тираж 500 прим. Зам. № 8406.

Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда».
14000, Чернігів, проспект Перемоги, 62.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єкта видавничої справи.
Серія ДК № 693 від 28.11.2001 р.